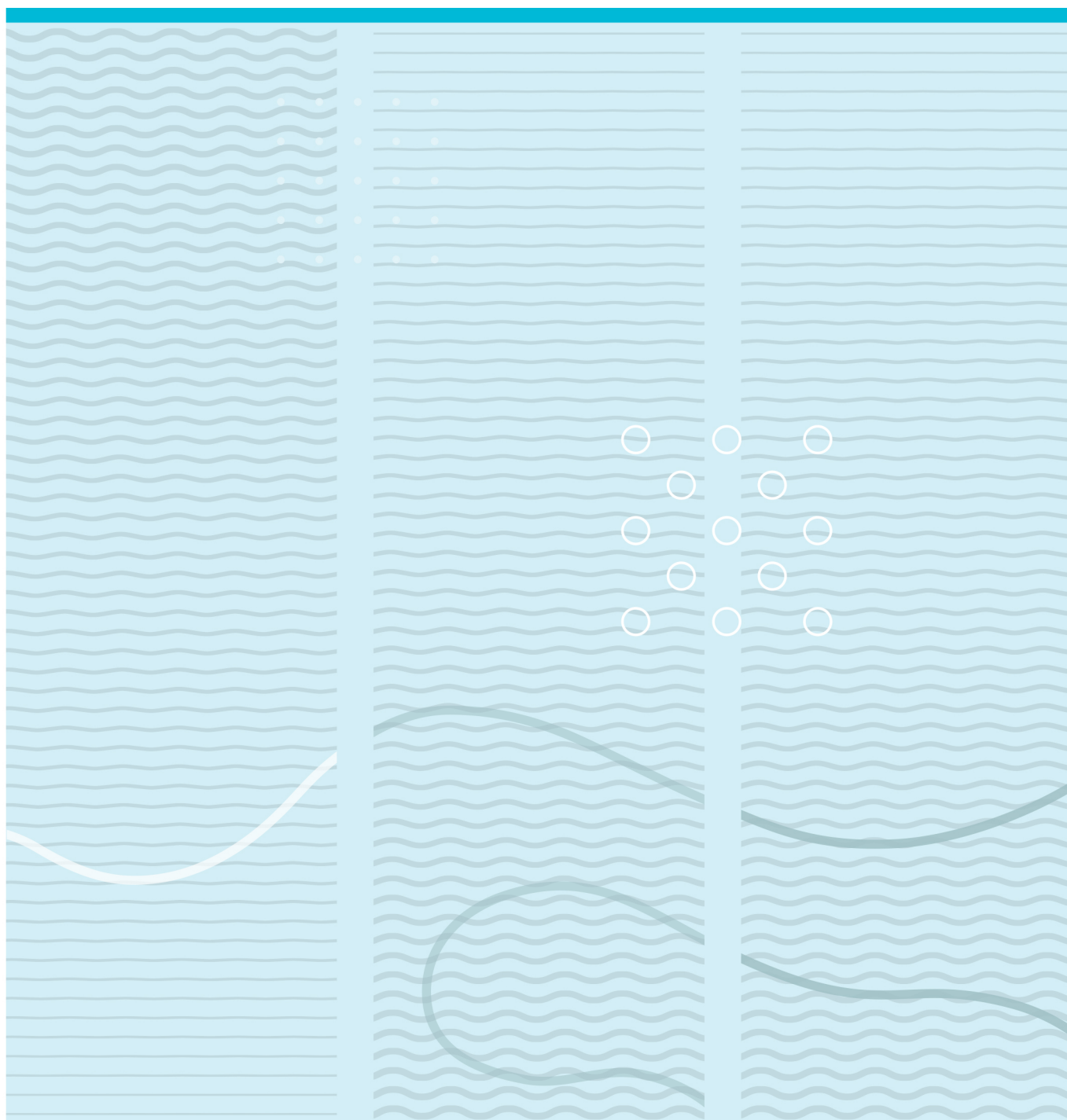

Gjermund Christoffer Frivold

”En ussel og foragtelig tilværelse”

Overtalelse og overbevisning i læreboktekster om rus de siste hundre år

Høgskolen i Sørøst-Norge
Fakultet for Humaniora, idretts- og utdanningsfag
Institutt for estetiske fag
Postboks 235
3603 Kongsberg

<http://www.usn.no>

© 2017 Gjermund Christoffer Frivold

Denne avhandlingen representerer 60 studiepoeng

Sammendrag

I over hundre år har rus og rusmiddelbruk vært tema i norske lærebøker. På denne tiden har rusvirkeligheten forandret seg drastisk, det samme har lærebøkene. Denne oppgaven tar for seg hvordan lærebøkernes formidling av rus-tematikken har utviklet seg. Studien fokuserer på hvordan lærebøkene etablerer og stadfester virkelighetsbilder om rus og rusmiddelbrukere. Disse virkelighetsbildene sees i lys av Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tytecas teorier om det retoriske publikum, og anvender retorisk kritikk til å undersøke hvordan de topoi lærebøkene benytter, er med på å overtale og overbevise leserne.

Studien viser at lærebøkene fram til og med 1960-tallet fokuserte på bekjempelsen av fyllekultur og festdriking, og ikke storkonsum av alkohol. De siste femti årene viser studien at alkohol undervurderes som rusmiddel, og at lærebøkene i større grad problematiserer stort kvantitativt konsum av alkohol, framfor beruselses kvalitative effekt på brukeren. Samtidig som farene knyttet til alkoholberuselse undervurderes, ser vi at farene knyttet til narkotikarus overvurderes. Dette innebærer ikke bare at leserne får et misvisende bilde av farene knyttet til de legale og de illegale rusmidlene, men også at alle de narkotiske stoffene skjæres over én kam. Dermed kan det se ut som om lærebøkernes beskrivelse av rusmidlene dikteres ut fra moralske aspekter ved rusmiddelbruken, og ikke ut i fra et skade- og risikoperspektiv. Dette er problematisk, ettersom alkohol regnes som det desidert farligste rusmiddelet vi har, både fordi det er så utbredt, men ikke minst fordi alkoholbruk rammer uskyldige, det være seg familie, barn, medruss eller tilfeldige voldsofre.

Et av studiens hovedfunn er at lærebokforfatterne ikke bare henvender seg til et universelt publikum, men at det også i mange tilfeller henvender seg til det Perelman og Olbrechts-Tyteca kaller *det elitære publikum*, mennesker som kan ses på som dydsmønstre, som ikke viser normoverskridende atferd. Dette fører til at det opprettholdes et fordomsfullt og stereotypisk bilde av rusmiddelavhengige, samt at problematisk atferd knyttet til de lovlige rusmidlene ikke belyses i tilstrekkelig grad.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	III
Innholdsfortegnelse	V
Forord	IX
1 Innledning	1
1.1.1 Forskningsspørsmål	1
1.2 Begrunnelse for oppgaven	2
1.3 Læreboka som formidler av forskningsbasert kunnskap	3
1.4 Tidligere forskning	4
2 Rusmidler og rusmiddelavhengighet	5
2.1 Hva er rus?	5
2.2 Hvilke rusmidler er farligst?	6
2.3 Tre ruskategorier	7
2.3.1 Alkohol i et historie- og samfunnsperspektiv	8
2.3.2 Narkotika i et historie- og samfunnsperspektiv	10
2.3.3 Tobakk i historie- og samfunnsperspektiv	14
2.4 Rus og samfunn	16
2.4.1 Rusbekjempelsens idehistorie	17
2.4.2 Rus, kriminalitet og marginalisering	19
2.4.3 Narkotikalovgivningen i Norge	21
2.4.4 Hvem er de rusmiddelavhengige?	22
3 Læremidler	25
3.1 Læreplan og læremiddel	26
3.2 Rustemaet i undervisningen	27
3.3 Lærebøker og retorikk	28
4 Teori	31
4.1 Overtalelse og overbevisning	31
4.2 Retorisk handlekraft	32
4.3 Aristoteles bevismidler - entechnoi og atechnoi	32
4.3.1 Ethos	33
4.3.2 Pathos	34

4.3.3	Logos.....	35
4.4	Doxa og episteme	36
4.5	Topoi	36
4.5.1	Strukturelle topoi.....	38
4.5.2	Formale topoi	38
4.5.3	Loci communes.....	40
4.5.4	Eksempelet som topisk argumentasjon.....	40
4.6	Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsteori	41
4.6.1	Det partikulære publikum	42
4.6.2	Det universelle publikum.....	43
4.6.3	Det elitære publikum.....	43
4.6.4	Tilslutning på grunnlag av fakta, sannheter og antakelser	44
4.6.5	Kritikk mot nyretorikkens publikumssyn	45
4.7	Visuell retorikk.....	46
5	Metode.....	49
5.1	Kritisk teori	50
5.2	Retorisk kritikk eller tematisk analyse?	52
5.3	Datautvalg og utvalgskriterier	53
5.3.1	Kriterier for innsamling av datamateriale.....	53
5.3.2	Relevant datamateriale	55
5.3.3	Analyse av dokumentene	55
5.3.4	Presentasjon av funnene	56
6	Analyse.....	57
6.1	Topoi	57
6.2	Topoi om årsaker til rusmiddelbruk	57
6.2.1	Festkultur og gruppepress	58
6.2.2	Rusens kulturelle status.....	60
6.2.3	Flukten fra virkeligheten.....	62
6.3	Topoi om rusmiddelbrukeren.....	67
6.3.1	Autentiske skjebner eller stereotypiske modeller?	70
6.3.2	Kjønn.....	73
6.4	Topoi om det kollektive versus det individuelle	75
6.4.1	Individstopoi	77
6.4.2	Omgivelsestopoi	83

6.4.3	Samfunnstopoi.....	86
6.5	Topoi om rusmidlene	98
6.5.1	Alkohol.....	99
6.5.2	Tobakk	102
6.5.3	Narkotika	105
7	Diskusjon	109
7.1	Alkohol undervurderes, og narkotika overvurderes.....	109
7.2	Lærebøkenes rusmiddelbruker.....	112
7.3	Diakroni	113
7.4	Det retoriske publikum	114
8	Kilder	117

Til Bjørn Snilsberg, 1969-2005

Forord

Mange mennesker skal ha sin del av æren for denne masteroppgaven. Først og fremst min kunnskapsrike, skarpsindige og alltid entusiastiske veileder, Iben Brinch Jørgensen. Takk for uvurderlige, gode råd, vidsyn og finesser, og akkurat passelig utfordrende tilbakemeldinger!

Videre takker jeg Astrid Helene Skatvedt for verdifulle innspill om rusmiddel-forskningen, og Rebekka de Bange for skarp og inngående korrekturlesing.

Familie og venner skal også ha takk for oppmuntring, avkobling og romslighet det siste året. En evig takk til mor og far for tålmodighet, overstrømmende generøsitet og velvillig utlån av ”studentkontor”. En særdeles stor takk til min medstudent og søster Renate Aga, som har bidratt med en utømmelig rekke av praktiske og teoretiske perspektiver, som har skubbet meg framover og holdt meg tilbake, og som hele tiden har kommet med treffsikre innspill.

Takk til Elin Christell, for at du alltid har gitt meg ny energi.

Sandefjord, 26. mai 2017

Gjermund Christoffer Frivold

1 Innledning

I denne oppgaven vil jeg undersøke hvordan lærebøkernes omtale av rus og rusmiddelavhengighet har endret seg i lærebøkene de siste hundre årene. Jeg vil også sammenligne lærebøkernes virkelighetsbilde med forskningsbasert kunnskap på rusfeltet. Til dette vil jeg å benytte *retorisk kritikk* som teoretisk forankring.

Jeg ønsker å undersøke hvordan forfatterne overtaler og overbeviser sitt publikum. Jeg ønsker også å analysere hvilke publikumsforestillinger vi finner hos lærebokforfatterne. Til dette vil jeg benytte Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tytecas teorier om det partikulære, det universelle og det elitære publikum, slik de presenterer det i *The New Rhetoric* (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969). Dette vil jeg gjøre ved å identifisere de topoi som retorene henter sin virkelighet fra. Her vil jeg benytte Jens E. Kjeldsens topoi-kategorier til identifisere strukturelle og formale topoi, samt loci communes (Kjeldsen, 2006), i tillegg til å undersøke hvordan eksempelet fungerer som topisk virkemiddel, inspirert av Jonas Gabrielsens topiske kritikk (Gabrielsen, 2014).

1.1.1 Forskningsspørsmål

På grunnlag av dette kan jeg etablere fire sentrale forskningsspørsmål for denne masteroppgaven:

- Hvilke virkelighetsbilder¹ finner vi i lærebøkene?
- Hvordan kan vi finne disse ved hjelp av retorisk teori?
- Hvilke av Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsforventinger kommer til syne i lærebøkene?
- Hvilke retoriske virkemidler benytter lærebokforfatterne for å overtale og overbevise sitt publikum?

---

¹ Begrepet *virkelighetsbilder* er lånt fra kritisk diskursanalyse, og refererer til språkets referensielle funksjon, der teksten fungerer som en representasjon av forhold i virkeligheten. Valg av ord og uttrykksmåter bidrar til å skape ulike virkelighetsbilder, og har dermed politiske og ideologiske konsekvenser, ifølge Jan Svennevig (2010, s. 170 - 177). Begrepet har paralleller til retorikkens doxa-begrep, men jeg velger likevel å bruke virkelighetsbilde som begrep, fordi jeg mener at doxa-begrepet favner flere andre aspekter - såsom egen erfaring og trosforestillinger - mens et virkelighetsbilde mer ensrettet omhandler de verdier og forestillinger man har om virkeligheten.

1.2 Begrunnelse for oppgaven

En februar dag i 2005 satt jeg sammen med nærmere femti andre sykepleiestudenter på forelesning om rus og psykiatri ved Høgskolen i Molde. Foreleseren vår, psykiateren Bjørn Snilsberg, innledet hele forelesningen med en temmelig konfronterende kunngjøring: ”Man får ikke et rusproblem dersom man ikke allerede har et problem. Rusproblemer er nok helst et symptom på psykisk eller fysisk lidelse - ikke en årsak, et slumpetreff, eller en bivirkning av rusmiddelabstinenser”. Han modererte utsagnet ved å hevde at dette iallfall var sant i nitti prosent av tilfellene. I forelesningsnotatene mine fra den dagen har jeg notert at rusproblemer oppstår når behovet for selvmedisinering - mot blant annet angst, depresjon, traumer, andre psykiske lidelser samt kroniske smerter - kom ut av kontroll. Snilsbergs publikum denne formiddagen var imidlertid ikke helt overbevist. I marginen har jeg rablet ned en kommentar fra en medstudent på bred romsdalsdialekt: *I væt no ikkje, i. Ta here fe du ikkje me te å tru på, om du så sjænke me toillåt på hømbeint.*²

Et halvt år senere fikk vi vite at Bjørn Snilsberg hadde omkommet i en front-mot-front-kollisjon på vei hjem fra kveldsvakt. Han ble bare 36 år gammel. Ryktet skulle ha det til at den sjåføren i den møtende bilen hadde kommet over i feil kjørefelt, dundret inn i bilen til Snilsberg, men overlevde ulykken. Den andre sjåføren skulle også ha kjørt bil i alkoholpåvirket tilstand.

Men hvorfor tvilte vi på Snilsbergs utsagn? Han begrunnet jo sine påstander med troverdig forskning, og slikt er sykepleiestudenter vant til å anerkjenne - som alle andre med medisinsk utdanning. Årsaken lå nok for en stor del i at psykiaterens påstander stred mot all sunn fornuft - og alt vi visste fra før om rus og rusmiddelavhengighet. Vi hadde jo lært om rusmidler på skolen, og hadde klare meninger om hva som førte til rusproblemer, nemlig narkotiske stoffer med utøylelige abstinensmekanismer.

Da jeg over ti år senere begynte på masterstudie i pedagogiske ressurser, var skolebøkenes rustekster noe av det første jeg undersøkte. Jeg oppdaget at lærebøkene jeg selv hadde blitt undervist i på ungdomsskolen ganske riktig advarte mot rusmidlene som tok makt over deg. Rusmiddelbrukerne havnet på kjøret som følge av at de i ungdomsårene hadde truffet ukloke valg fordi de var *opprørske, umotiverte, ufornuftige* og

---

² ”Jeg vet nå ikke, jeg. Det her får du ikke meg til å tro på, om du så skjenker meg tussete på hjemmebrent”

spenningssøkende. Like nedslående var det å se at de dagsaktuelle lærebøkene opprettholdt det samme virkelighetsbildet.

1.3 Læreboka som formidler av forskningsbasert kunnskap

I en innføringsbok i sosiologi stiller forfatteren seg kritisk til den postmodernistiske påstanden om fornuftens død ved å påpeke at ”[p]ensum i norske skoler er [...] fortsatt basert på forskningsresultater” (Aakvaag, 2008, s. 346). De fleste tar for gitt at kunnskapen i lærebøkene er troverdig og kunnskapsbasert. Lærebøker er med på å konstituere vår forståelse av virkeligheten. Virkelighetsforståelsen man lærer i skolen kan være livsvarig, dersom man ikke aktivt søker ny og oppdatert kunnskap. Dette påpekte den svenske statistiker Hans Rosling i et intervju på dansk fjernsyn:

Man kan inte använda sig av medierna om man vil förstå världen. Man måste ha en grundläggande skolutbildning. Och sedan måste man följa upp de här grundläggande fakta. [...] Man måste ha en världsbild som stämmer. [...] Det man lärade sig i skolan blir inte uppdaterat. Det man lärde sig när man var 15 till 20 år, det förblir resten av livet, och det duger inte med de förändringar man har i dag (2015).

Hans Rosling påpeker her ikke bare viktigheten av å holde seg informert, men også at den forståelsen om verden vi får på skolen kan vare livet ut. Lærebøkene bør derfor være oppdaterte i sitt kunnskapssyn. Verden er i rask endring, og lærebøkene revideres jevnlig for å tilpasse seg dette. Endringer i det allment aksepterte synet på samfunnets verdier og holdninger, vil derfor avleires i læreboktekstene. Dagrun Skjelbred, Norunn Askeland, Eva Maagerø og Bente Aamotsbakken mener at samfunnets doxa veier tungt i valg av lærebokstoff:

Ei lærebok er ikke ei debattbok, det er ei bok som sammenfatter og presenterer det samfunnet synes er så viktig at det bør formidles videre til neste generasjon. Slik sett kan vi si at læreboka synliggjør hva som til enhver tid er gyldig kunnskap og aksepterte verdier i et samfunn (Skjelbred, Askeland, Maagerø, & Aamotsbakken, 2017, s. 9).

Lærebøkene er altså skrevet utfra hva som samfunnets verdier og holdninger, og ikke nødvendigvis utfra hva den aller nyeste forskningen viser på et gitt tidspunkt. Selv om jeg har forsøkt å finne dokumentasjon på hvilken forskning innen rus som var tilgjengelig femti år tilbake, vil jeg neppe kunne få svar på hva slags forskningskunnskap lærebokforfattere for et halvt århundre siden hadde. Dessuten, som Skjelbred m. fl. påpeker, er

ikke lærebøkene for folkeskolen nødvendigvis skrevet med utgangspunkt i den nyeste forskningen, men med utgangspunkt i samfunnets aksepterte verdier.

1.4 Tidligere forskning

Jeg har ikke funnet noen forskning som eksplisitt undersøker læreboktekster om rus. Det er foretatt flere undersøkelser om effekten av rusforebygging i skolen. I en evaluering av nær fire hundre utenlandske, samt syv norske, primærstudier av rusforebyggende skoleprogrammer, ble konklusjonen at tiltakene i skolen først og fremst påvirket *kunnskapen* om alkohol og narkotika blant skoleelever, men i mindre eller ingen grad påvirket *adferden* (NOU 2003:4, 2003, s. 64). Skolens *tradisjonelle, lærebokbaserte* rusundervisning har bare påkalt forskernes interesse som kontrollgruppe for effektvurdering av *andre* rusforebyggings-programmer. Forskningen viser at ungdom som har hatt slike rusprogrammer i skolen utsetter alkoholdebuten med noen få måneder i forhold til kontrollgruppa (Føreland, 2005; Klepp & Waahlberg, 1993; Strøm et al., 2015; Wilhelmsen & Laberg, 1996).

2 Rusmidler og rusmiddelavhengighet

Å gi en kort oppsummering av rusfeltet og rusforskningen er ingen enkel oppgave. Kompleksiteten i problemstillingene knyttet til rus og rusmiddelbruk gjør at man i mange tilfeller ikke kan konkludere med enkle, entydige svar. I dette kapitlet vil jeg peke på utviklingstrekk i bruken av alkohol, tobakk og narkotika, samt se på kulturelle og historiske endringer i synet på rusmidlene og rusmiddelbrukerne.

2.1 Hva er rus?

Et *psykoaktivt stoff* påvirker vår mentale funksjon. Det kan føre til endret sinnssstemning, og endret oppfattelse og tolkning av verden. Bruken av psykoaktive stoffer oppleves behagelig, stimulerende eller beroligende. Disse rusvirkningene gjør at de psykoaktive stoffene kan misbrukes, og de kalles derfor rusmidler³ (Pedersen, 2015, s. 16). I grove trekk kan virkningene av rusmidlene deles inn i tre kategorier: Noen er *dempende*, og virker beroligende, avslappende og gjør deg søvnig. Andre er *stimulerende*, og gir økt selvfølelse og aktivitetsnivå. Til sist har vi de *hallusinogene* virkningene, som gir en fordreid opplevelse av virkeligheten, og noen ganger hallusinasjoner (Hauge, 2009, s. 14-15; Pedersen, 2015, s. 16).

Forskerne deler gjerne rusmiddelbruken inn i tre kategorier: *ritualistisk bruk*, *medisinsk bruk* og *rekreasjonsmessig bruk* (Fekjær, 2016; Hauge, 2009; Kleiman, Caulkins, & Hawken, 2011). I et *ritualistisk* bruksmønster inngår bruken som en del av et religiøst eller sosialt ritual, til *medisinsk* bruk brukes rusmidler til å lindre fysisk eller psykisk smerte, og i *rekreasjonsmessig* sammenheng er målet å oppleve de virkningene som er forbundet med rusmiddelbruken og brukssituasjonen. Det er naturligvis flytende overganger mellom disse kategoriene, en hedersskål kan være vanskelig å plassere som enten rekreasjonsmessig eller ritualistisk, og alkohol og illegale rusmidler inngår ofte i en selvmedisineringsstrategi, like mye som å være et rekreasjonsforetakende.

Bruken av rusmidler er betinget av religiøse, rettslige og sosiale normer. Rusmidler inngår i religiøse ritualer, men det finnes likevel mer eller mindre uttalte forskrifter for bruken av rusmidler i alle de store verdensreligionene - særlig for bruken av alkohol (Hauge, 2009, s. 20). Rettslige normer regulerer bruk og omsetning av

---

³ Antipsykotiske medisiner påvirker også vår mentale funksjon, men ettersom de ikke har slike positive effekter som nevnes her, forekommer misbruk av antipsykotika sjelden, og vi kaller dem heller ikke rusmidler (Pedersen, 2015, s. 16)

rusmidler, gjennom medisinallovgivning og narkotikalovgivning. Sosiale normer regulerer når man kan nyte rusmidler, hvem som kan bruke, og hvordan man bruker det. For eksempel vil rusmiddelbruk til rekreasjonell bruk i de fleste kulturer oppfattes som en mannsaktivitet, og tradisjonelt sett har kvinner som bruker rusmidler – i alle fall i samme mengde og hyppighet som menn – blitt utsatt for sanksjoner (Hauge, 2009, s. 29). Ulike sosiale normer kan også være med på å forklare hvordan rusvirkninger kan variere stort fra kultur til kultur. Antropologer har for eksempel påvist at det bare er de kroppslige virkningene av alkohol - som reduserte ferdigheter og oppkast - som inntreer på lik linje i alle samfunn (MacAndrew & Edgerton, 1969; Marshall, 1979, s. 1-35). Alkoholens innvirkning på *adferd* viser overraskende stor variasjon. Hemningsløsheten og atferdsendringen som er knyttet til alkoholinntak i nordeuropeiske land, finner vi for eksempel ikke i middelhavslandene (Fekjær, 2016, s. 152)⁴.

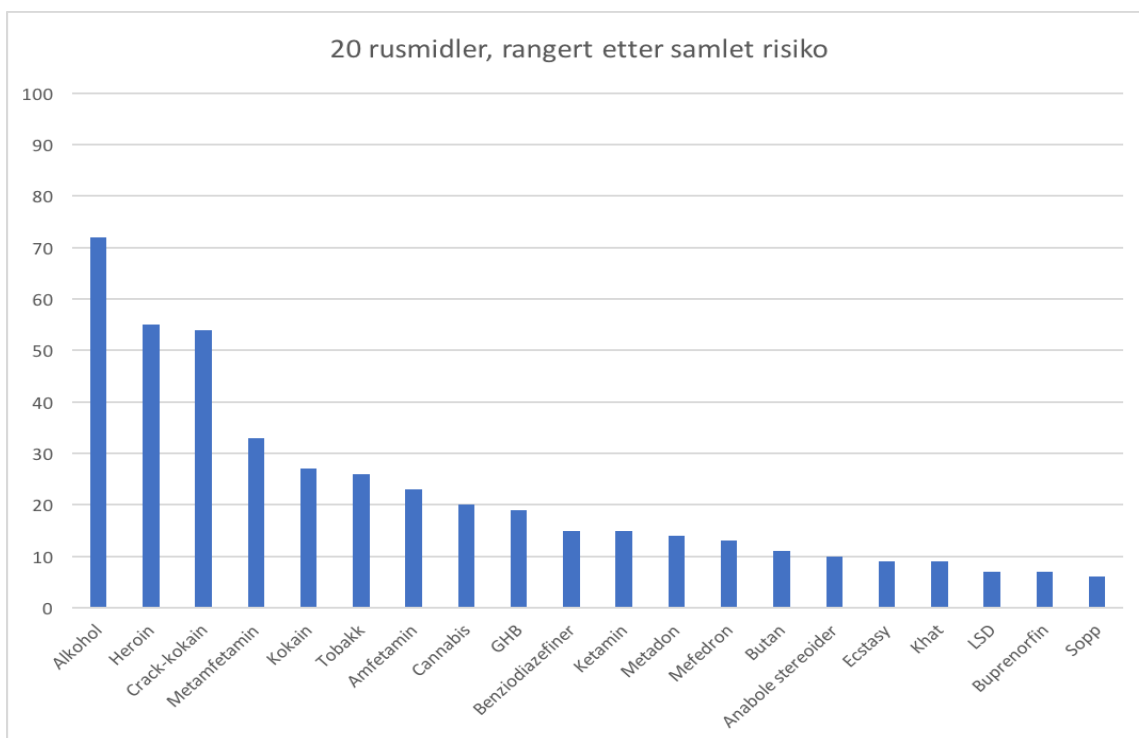
2.2 Hvilke rusmidler er farligst?

I 2010 lanserte det britiske, politisk uavhengige rusmiddelrådet Independent Scientific Committee of Drugs en forskningsartikkel der de sammenlignet skadene til tjue ulike rusmidler (Nutt, King, & Phillips, 2010). Disse ble vurdert etter seksten parametere, fordelt på to kategorier, *skader på brukeren* og *skader på andre*. Rapporten viser at alkohol scorer høyest på denne testen. Om vi utelukkende ser på skadevirkningene for rusmiddelbrukerne, scorer heroin, crack-kokain og metamfetamin høyere enn alkohol. Det er skadevirkningene som rammer familie og samfunnet, som gjør at alkohol scorer høyest sammenlagt (som vist i Figur 1). I land med et beruselsesorientert drikkemønster er ikke *sykdommer* forårsaket av langvarig storforbruk av alkohol det største samfunnsproblemet; *ulykker* og *atferdsproblemer* rammer langt flere mennesker (Kleiman et al., 2011, s. 5; Paljärvi, Mäkelä, & Poikolainen, 2005, s. 1854; Rehm, Greenfield, & Kerr, 2006, s. 218). De fleste ulykker og problemer forårsaket av rus oppstår som en følge av *fylla*, og i Norge finner vi flest alkoholrelaterte problemer blant menn med et moderat ukentlig alkoholforbruk (Hauge & Irgens-Jensen, 1986, s. 522). Faren for lungekreft plasserte tobakk på sjetteplass på skade-skalaen. Som vi ser er det liten sammenheng mellom rusmiddelets *lovlighet*, og hvor *farlige* de er. For eksempel er det store variasjoner

---

⁴ Kulturelle faktorer kan for eksempel forklare hvorfor nordmenn som kjøpte det oppkvikkende middelet Bazedrin på apoteket på 50-tallet til bruk under eksamenslesing eller nattevakter, ikke opplevde å være ruset, selv om dette middelet er identisk med dagens amfetamin (Fekjær, 2016, s. 30).

Figur 1 Rangeringen av rusmidler, slik den ble presentert i ISCDs rapport (Nutt, King, & Phillips, 2010).

i hvor avhengighetsskapende de ulike rusmidlene er. Et hallusinogen som LSD har eksempelvis ingen påviselige avhengighetsdannende egenskaper, og gir heller ingen abstinenssymptomer dersom man slutter å bruke stoffet (Hauge, 2009, s. 16). Heroin er et stoff som gjerne forbindes med et stort sug etter rus, og dette er også premissgivende for utdeling av metadon til heroinavhengige. Norske dommere aksepterer lavere straffutmåling for tyverier begått for å skaffe penger til heroin, fordi desperasjonen etter rusmiddelet skal være overveldende (Fekjær, 2016, s. 192). Imidlertid viser undersøkelser at heroin-abstinensene ikke nødvendigvis er så altopplukende. For eksempel viste screening av amerikanske soldater som tjenestegjorde i Vietnamkrigen de tre første krigsårene, at over halvparten hadde prøvd heroin. Men bare tretten prosent av disse hadde i denne perioden et forbruksmønster som er forenelig med diagnosen *avhengighet* (Robins, Helzer, Hesselbrock, & Wish, 2010, s. 206).

2.3 Tre ruskategorier

Det er vanlig å dele rusmidlene inn i tre kategorier; alkohol, tobakk og narkotika. De to første kategoriene er navngitt etter virkestoff, mens den siste kategorien er en sammensatt

gruppe rusmidler med variert virkning og kjemisk struktur. Dertil kommer at rusmidlene i de to første kategoriene ikke er ulovlige i Norge, mens den eneste egenskapen som er felles for de narkotiske stoffene, er at de står på politiets liste over ulovlige rusmidler (se kapittel 2.4.3). Ettersom narkotika er en tilslørende kategoribenevnelse – der viktige ulikheter i stoffenes virkemåte og effekt ikke kommer fram – vil jeg gjerne benytte denne betegnelsen. Når jeg likevel velger å benytte narkotika som en rusmiddelkategori (synonymt med betegnelsen *de ulovlige rusmidlene*), er det fordi lærebøkene gjør det samme. Jeg innser fordelen ved å benytte samme betegnelser som kildematerialet – slik at jeg i størst mulig grad unngår unødvendige misforståelser.

2.3.1 Alkohol i et historie- og samfunnsperspektiv

Alkohol er det vanligste rusmiddelet i Norge. Imidlertid drikker 80% av befolkningen *mindre* enn gjennomsnittet, og halvparten av befolkningen drikker mindre enn to liter alkohol i året. Et mindretall av befolkningen bringer altså gjennomsnittsverdien av alkoholforbruket opp på dette nivået. Videre kan drikkemønsteret i Norge deles inn i to ulike mønstre; unge mennesker mellom 15 og 30 år bruker alkohol til fyll, mens eldre mennesker bruker rusen til å hygge seg (Fekjær, 2016, s. 77).

I 1816 vedtok Stortinget å oppheve danskekongenes restriksjoner på hjemmebrenning (Øia, 2013, s. 12). Resultatet ble en dramatisk økning i alkoholforbruk, beregninger viser at nordmenn på 1830-tallet drakk gjennomsnittlig tretten liter alkohol i året pr. innbygger som var eldre enn femten år (Nordlund, 2009, s. 4). Arbeidere i byene hadde et forbruk på en halv liter brennevin daglig (Hauge, 2009, s. 78). Etterhvert ble de sosiale konsekvensene av den liberale alkoholpolitikken tydelige. Eilert Sundt kartla rusmidlenes utbredelse i avhandlingen *Om Ædrueligheds-tilstanden i Norge*, og mente det var en tydelig sammenheng mellom fattigdom, ”usædelighed” og ”løsaktighed” (Sundt, 1859). Myndighetene innførte begrensninger og avgifter på alkoholomsetning. Organisasjonsbølgen fra midten av 1800-tallet bidro også til en betydelig avholdsbevegelse, som førte til en sterk reduksjon av rusmiddelbruken fram mot århundreskiftet.

Allerede i 1894 ble det gitt adgang til lokale folkeavstemninger mot brennevinsalg. I 1916 vedtok Stortinget et forbud mot salg og omsetning av brennevin⁵,

---

⁵ Brennevinsforbudet var egentlig en midlertidig forordning for å skape en fredelig jule- og nyttårsfeiring. Men allerede før nasjonalforsamlingen rakk å oppheve forbudet på nyåret 1917 ba politimestrene i Oslo, Bergen og Trondheim om at forbudet ble stående, fordi virkningene på deres arbeidsoppgaver var så merkbare (Fekjær, 2016, s. 51).

som ble utvidet til å gjelde sterkøl og hetviner året etter. Alkoholkonsumet nådde sitt bunnpunkt i 1918, da forbruket var nede i 0,6 liter pr. voksne innbygger, og alkoholrelaterte problemer, skader, vold og dødsfall sank tilsvarende. Dette forbruket stabiliserte seg etterhvert på et årlig forbruk på omlag 3 liter pr. innbygger, et nivå som overraskende nok holdt seg stabilt, også etter at brennevinsforbudet ble opphevet ved ny folkeavstemming i 1927 (Nordlund, 2009, s. 5). I 1923 ble sterkvin tillatt igjen, for å sikre klippfiskhandelen med Frankrike, Spania og Portugal. Samtidig ble Vinmonopolet etablert. Alkoholkonsumet holdt seg stabilt på det moderate nivået fra 1920-åra, med en liten nedgang under 2. verdenskrig forårsaket av begrenset tilgang på drikkevarer. Fra 1953 til 1980 ser vi en nesten uavbrutt økning i det årlige alkoholkonsumet, fra ca. 3 til ca. 6 liter alkohol pr. voksne innbygger. Økningen forklares gjerne med at forståelsen av helgefyll som et *samfunnsproblem* viker plass for en oppfatning av høyt alkoholforbruk som et *helseproblem*. Siden de færreste vil anse seg selv som stordrikkere, ble et forhøyet alkoholforbruk legitimt, ettersom det problematiske alkoholinntaket til ”de andre” - stordrikkere - likevel lå langt over gjennomsnittsmenneskets alkoholkonsum. Etter 1980 ser vi en reduksjon i brennevinsforbruket, med et etterfølgende oppsving for vinkonsum. I 2014 lå alkoholkonsumet på over 7 liter pr. voksne innbygger (Fekjær, 2016, s. 71).

2.3.1.1 Alkohol og kultur

Alkoholkonsumet arter seg forskjellig i ulike kulturer, og ulikhetene i drikkekulturene er store, selv innad i Europa. Tormod Øia (2013, s. 12) mener at et uhemmet situasjonelt alkoholforbruk ser ut til å ha preget de nordiske drikkevanene opp gjennom tidene, mens man i middelhavslandene har brukt, og bruker, vin som måltids- og tørstedrikk fordelt gjennom hele uka. Nordisk fyllekultur har virket fremmed for søreuropeere lenge før Sydenturismen skjøt fart på 1970-tallet; allerede rundt år 100 e. Kr. beskrev den romerske historikeren Gaius Cornelius Tacitus med undring de nordiske drikkegilder⁶. Selv om det totale alkoholkonsumet i Frankrike er over seks ganger høyere enn i Norge (Hauge, 2009, s. 78), er likevel det beruselsesorienterte drikkemønsteret mer utbredt i Norge enn i Frankrike. Forskjellene i drikkevanene mellom disse to landene fører derfor til ulike typer av alkoholproblemer. Mens alkoholforbruket i middelhavslandene i hovedsak fører til

---

⁶ En fransk gjest i prins Christians bryllup i København i 1634 skriver at ”en af de fornemste Danske, som jeg ikke vil nævne, [forsøkte] at trænge sig ud af Salen, men han kom ikke hurtigt nok, og maatte give Drikken fra sig derinde.” Videre skriver han at ”Os Franskmænd syntes alt dette nyt og hæsligt; men da vi havde været et Par Aar blandt nordiske Nationer, kom det os mindre fremmed for” (Troels-Lund, 1914, s. 245)

helseplager som følge av langvarig alkoholforbruk, er det *sosiale problemer* som er den største alkoholrelaterte problemet i Norden. Eksempler på slike atferdsrelaterede alkoholproblemer er slagsmål, mishandling, hærverk, og sjikane – i tillegg til ulykker som følge av uforsiktighet og manglende kroppsbeherskelse, såsom trafikkulykker, båtulykker, drukning osv. (Hauge, 2009, s. 78).

Ettersom alkohol er et legalt rusmiddel, har bruken av alkohol betydelig større utbredelse enn andre rusmidler, hvilket gjør at alkohol står i en særstilling som vårt farligste rusmiddel. Dette rusmiddelet skiller seg også fra andre ved å ha legitimitet og kulturell status også blant ressurssterke brukere (Pedersen, 2015, s. 158).

2.3.1.2 Ungdom og alkohol

De fleste unge begynner å drikke midt i tenårene, og dette er det langt på vei kulturell aksept for. Tormod Øia mener at en 15- eller 16-åring som jevnlig drikker alkohol er godt integrert og tilpasset krav og forventinger som samfunnet setter (Øia, 2013, s. 16). Undersøkelser blant tiendeklassinger viser at ungdom som drikker alkohol har flere venner, og er mer sosialt aktive enn andre (Øia & Strandbu, 2010, s. 158). Imidlertid er debutalderen for alkoholkonsum også forbundet med forskjeller i alkoholbrukens sosiale innhold og mening. Som Tormod Øia påpeker:

Problemet er ikke at unge begynner å drikke og dermed tilegner seg en voksen væremåte, men mer at noen er i utakt. De er for tidlig ute - eller de drikker langt mer enn andre ungdommer på samme alder. Når de unge først drikker, går det ikke alltid pent og pyntelig for seg. Det er vanlig å rapportere om ubehagelige opplevelser som hukommelsestap, utagerende oppførsel og opplevelse av en ”trist periode” (Øia, 2013, s. 223).

Mens 15-åringer som debuterer med alkohol er veltilpasset i samfunnet, viser forskningen at tidlig alkoholdebut ofte er en del av et mer omfattende problemkompleks. Ungdom med svært tidlig alkoholdebut kjennetegnes ved at de er på drift, er mistilpasset, marginalisert, i konflikt med skole og foreldre, begår mer kriminalitet og har dårligere psykisk helse. Skadevirkninger og langsiktig risiko for en 12-åring som drikker alkohol er altså langt større enn for en 20-åring (Øia, 2013, s. 16).

2.3.2 Narkotika i et historie- og samfunnsperspektiv

Mange av de stoffene som i dag klassifiseres som narkotika har vært i bruk lenge (Øia, 2013, s. 17). Disse har imidlertid til felles at utbredelsen av dem har vært begrenset, fordi

plantene de er utvunnet av bare har vokst i et avgrenset geografisk område, til forskjell fra den gjærsopp-baserte rusvirkningen i alkohol (Hauge, 2009, s. 19). Opiumsstoffer har vært brukt i over to tusen år, og morfin utvunnet av opium er fremdeles vårt mest effektive og billigste smertestillende medikament. Morfin ble første gang framstilt i 1805. Heroin ble utvunnet av morfin i 1874, og ble brukt som hostemedisin fra århundreskiftet. Bruken av disse rusmidlene ser ikke ut til å ha vært sett på som et stort samfunnsproblem. Den amerikanske medisinprofessoren Georg Wood beskrev i 1868 opiumens virkninger i et amerikansk verk om medisinsk behandling:

A sensation of fullness is felt in the head, soon followed by a universal feeling of delicious ease and comfort, with an elevation and expansion of the whole moral and intellectual nature, which is, I think, the most characteristic of its effects (i Musto, 1999, s. 71).

Denne *opphøyelse* og *utvidelse* av det *moralske* og *intellektuelle* vesen, som Wood her bebuder, er vanskelig å se for seg i en nåtidig beskrivelse av opium. Opiater ble på Woods tid brukt som en universalmedisin, og ble omsatt reseptfritt på apotek i Norge fram til midt på 1870-tallet. Reseptregulering ble innført i 1876, men gjaldt imidlertid ikke oppblandede opiumsløsninger og patentmedisiner – det opiumbaserte ”Conradis kolerinedråper” forble reseptfritt fram til 1950-tallet. Privatimport av legemidler var heller ikke lovregulert, og utenlandske legemiddelfirmaer drev utstrakt distribusjon av opiummedisiner i Norge (Fekjær, 2016, s. 30; Hauge, 1985, s. 31). Fra 1904 ble privatimport av legemidler forbudt, men opiatere kunne fremdeles fås reseptbelagt hos lege. Cannabis og kokain var i salg i norske apoteker fram til rundt 1960.

Det finnes ingen pålitelige kilder om bruken av de overnevnte stoffene fram til midten av forrige århundre. Likevel er det grunn

Bilde 1 Maltos-Cannabis var en svensk vidundermedisin med mangfoldig helbredende virkning. (Faksimile Stavanger Aftenblad 1904.04.08, 1904)

til å tro at stoffene var svært utbredt i denne perioden (Hauge, 1985, s. 33). Det innebærer at for enkelte personer har trolig også stoffene blitt brukt i en mengde som har ført til fysisk avhengighet. Disse virkningene gjaldt i hovedsak for opiumspreparater og sove- midler. Selv om de avhengige ble klassifisert med betegnelsen *narkomane*⁷, ble ikke lege- middel-misbruket sett på som annerledes eller farligere enn misbruk av andre psykoaktive stoffer som kaffe, tobakk eller alkohol. I siste halvdel av forrige århundre ble det imidlertid vanlig å oppfatte virkningen av opiater, cannabis, kokain og amfetamin som en *rus*; stoffene ble tillagt en slavebindende evne, og ble ansett som svært farlige (Fekjær, 2016, s. 31).

Amfetamin var det første rusmidlet som ble framstilt kjemisk, og det ble brukt som medisin fra 1930-tallet. Stoffet undertrykker følelsen av fysisk og psykisk tretthet, og ble derfor gitt til soldater under 2. verdenskrig: USA alene delte ut over 180 millioner tabletter i løpet av krigen. Amfetamin ble også brukt som doping i idretten, og som slankemiddel. Valgnatten 1949 fikk tellekorpset i Oslo Rådhus utdelt amfetamin for å holde seg våkne gjennom natten. Først når unge rusmiddelbrukere definerte stoffet som et rusmiddel omkring 1970, ble leger og farmasøyter restriktive overfor amfetamin (Fekjær, 2016, s. 31).

Fram til midten av forrige århundre var rekreasjonsmessig bruk av rusmidler i Norge i all hovedsak begrenset til alkoholkonsum, mens andre rusmidler i hovedsak ble benyttet til medisinsk bruk. En typisk misbruker av narkotiske stoffer var dessuten gjerne voksne, veletablerte mennesker. Men i siste halvdel av forrige århundre fant det sted en endring i bruken av disse rusmidlene. I neste avsnitt vil jeg se nærmere på konsekvensene av at de narkotiske stoffene ble introdusert for ungdom i et rekreasjonsformål.

2.3.2.1 Ungdom og narkotika

Tradisjonelt har norsk ungdom brukt de samme rusmidlene som de voksne, og i den grad ungdommens rusmiddelbruk var problematisk, var dette fordi de brukte alkohol før akseptabel aldersgrense, eller fordi konsumet var for stort eller for hyppig (Hauge, 2009,

---

⁷ Ifølge Nasjonalbibliotekets søketjeneste forekommer ordet *narkoman* første gang i en psykiatribok fra 1946. Her omtaler den ledende psykiatriskikkelsen Gabriel Langfeldt en pasient som til hans overraskelse blir opprørt over å bli konfrontert med å være narkoman. Pasientens negative reaksjon viste seg å komme av at hun var blitt beskyldt for det samme som ung. Langfeldt konkluderer slik: "Så der var forklaringen på at jeg fikk unngjelde for et i og for seg uskyldig spørsmål, som andre pasienter vanligvis ikke tar ille opp." Om vår tids pasienter og psykiatikere vil oppfatte et direkte konfrontasjon ved mistanke om narkomani som like uskyldig og stigma-fritt, skal være usagt (Langfeldt, 1946, s. 185).

s. 187). I etterkrigstiden endret ungdommens livsvilkår seg, og det samme gjorde rusvanene. Sosiolog Ragnar Hauge, og flere med ham, mener at endrede utdanningsvilkår og internasjonalisering av ungdomskulturen er faktorer som førte til en vesentlig endring av ungdomsrollen. Før midten av forrige århundre var introduksjonen til voksenlivet – med fast arbeid og medansvar i familiens inntekt – vanlig allerede fra fjorten-femtenårsalder. I gjenreisningstiden etter annen verdenskrig var det gode jobbmuligheter, selv for ufaglært ungdom. I løpet av femtitallet ble det derimot stilt stadig større krav til lengre utdanning, for å få innpass i arbeidslivet. Ungdomstiden ble forlenget i takt med utdanningstiden, og ungdommens kontakt med den eldre befolkningen ble redusert. Endringer i bosted, som følge av at man gjerne måtte ta utdanning utenom hjemstedet, førte til ytterligere reduksjon i kontakten med voksne familiemedlemmer og naboer (Hauge, 2009, s. 189-193; Øia, 2013, s. 18). Og samtidig som ungdommen i større grad enn før tilbrakte tid sammen med jevnaldrende, vokste det fram en internasjonal ungdomskultur der ungdom for alvor ble definert som en kjøpesterk konsumentgruppe ”der pengebruk tenderte til å være konsentrert til ”ikke-essensielle” sektorer” (Andy Furlong og Fred Cartmel (1997) i Hauge, 2009, s. 193).

Det var først og fremst hippiebevegelsen som introduserte narkotiske stoffer til ungdomsmiljøene. Hippiebevegelsen oppsto i USA på 1960-tallet, og var i starten knyttet til beat- og jazzmiljøer. Beat-bevegelsen var påvirket av orientalsk filosofi, omfavnet ideer om frivillig fattigdom, og tok avstand fra vestlig materialisme og samfunnsformer. Beatniks og hippier benyttet psykoaktive stoffer, særlig hallusinogener, til å utvide sin erkjennelse og selvinnsett. Selv om hippiebevegelsen aldri fikk noe sterkt fotfeste i Norge, ble symbolene bevegelsen brukte en viktig inspirasjonskilde i ungdomskulturen (Fekjær, 2016, s. 31-32). Ungdom med langt hår, ukonvensjonelle klær og en alternativ livsstil etablerte et miljø i Slottsparken i Oslo fra våren 1966. En viktig bestanddel i dette ungdomsmiljøet var eksperimentering med narkotiske stoffer, først og fremst marihuana og hasj. Imidlertid var narkotikabruken ikke intendert som et middel til erkjennelse og innsikt, men ble brukt til rekreasjonsformål på linje med alkohol (Hauge, 2009, s. 199-201; Øia, 2013, s. 18-19). De narkotiske stoffene ble spredd mellom venner, og omsetningsrutene ble derfor vanskelig å identifisere for myndigheter og allmenheten.

I dag er fremdeles bruken av narkotika først og fremst et ungdomsfenomen, selv om enkelte voksne blir værende igjen i et misbruksmønster. Likevel er bruken av narkotiske stoffer blant ungdom betydelig mindre enn alkoholbruken, og bruk av narkotiske stoffer framstår som et marginalt fenomen. En statlig undersøkelse blant 16-

til 19-åringer fra 2014 viste at 20 prosent rapporterte at de hadde brukt hasj eller marihuana, 6 prosent hadde sniffet løsemidler, 5 prosent hadde brukt amfetamin, og 3 prosent hadde brukt kokain og ecstasy (Skretting, Bye, Vedøy, & Lund, 2015; Øia, 2013, s. 20).

2.3.3 Tobakk i historie- og samfunnsperspektiv

Tobakk er regnet som et rusmiddel, til tross for at den psykoaktive effekten av dette rusmiddelet skiller seg fra effekten av de *egentlige* rusmidlene, såsom alkohol, hasj eller kokain (Pedersen, 2015, s. 35). Nikotinet påvirker riktignok hjernen, men en tobakksrøyker beholder kontroll og dømmekraft, i tillegg til at det ikke er fare for akutt skade som følge av røyking. Når tobakk likevel regnes som et rusmiddel kan dette i stor grad tilskrives nikotinetts avhengighetsdannende egenskaper, og ikke minst de langsiktige helseskadene; tobakksrøyking troner statistikken over de psykoaktive stoffene som forårsaker sykdom og død.

Tobakken kom til Europa på 1600-tallet, og ble fram til rundt 1900 i hovedsak inhalert som piperøyk blant de rike, og tygd som skråtobakk blant de fattige. Før første verdenskrig ble imidlertid sigaretttrullemaskinen oppfunnet, noe som førte til mer effektiv produksjon, billigere sigaretter og bedre tobakkskvalitet. Rundt århundreskiftet ble det ansett som udannet, simpelt og vulgært å røyke sigarett, og særlig kvinner som røykte signaliserte uanstendighet og promiskuitet (Skretting et al., 2015, s. 117). Tobakksrøyking var på framgang fram til 1950, da tre av fire menn i Norge røyket sigaretter. Midt i forrige århundre var tobakksrøyking så utbredt at det ble regnet som uhøflig å nekte gjester å røyke, selv i sitt eget hjem. I en skikk-og-bruk-bok fra 1960 heter det:

Et vertskap som ikke tillater røyking ved bordet, kan risikere å legge en demper på hele selskapet. De store matskjønneres ønskemål - at tobakksrøyken ikke skal få lamme lukt- og smaksevne og hindre maten i å komme til sin rett - kan ikke virkeliggjøres i vår tid (Brøgger & Hammarlund, 1960, s. 320).

De siste femti årene har økt oppmerksomhet om farene ved røyking ført til sterk reduksjon i antall røykere. Røykeloven kom i 1973, og forbød reklame for tobakksprodukter, og lovfestet retten til vern mot passiv røyking. Tiltakene førte til stor endring i befolkningens syn på røyking. Røyking mistet sin sosiale status, og femten år etter at skikk-og-bruk-boka spilte fallitt overfor røykerne, kunne man lese dette i en lærebok for mellomtrinnet:

Folk som arbeider på steder der det røykes mye, kan puste inn så mye røyk at virkningen blir den samme som om de hadde røykt selv. Det er derfor *direkte*

hensynsløst å røyke på steder der folk som ikke røyker, er nødt til å oppholde seg. Dette gjelder så vel på arbeidsplassen som ved besøk i private hjem. Foreldre som røyker har et særlig ansvar for å sørge for at småbarn slipper å puste i røykblandet luft til stadighet (Björgum, 1975, s. 109).

I 2003 ble det innført forbud mot røyking på alle serveringsteder, og dette bidro til at tobakkens status ble redusert ytterligere: I 1970 var omtrent 45 prosent av den voksne befolkningen dagligrøykere, i tillegg til 10 prosent som bare røyket av og til. Men etter hvert som rapportene om helsefarene ved røyking ble kjent, har andelen av dagligrøykere blitt redusert, til 15 prosent i 2014. Av-og-til-røykingen holder seg imidlertid stabil på rundt 10 prosent (Skretting et al., 2015, s. 133).

I rusmiddelrapporten fra Statens institutt for rusmiddelforskning SIRUS i 2014 heter det: ”Sigarettøykingen kan på sett og vis betraktes som en samfunnsskapt atferdsepidemi som det tok et halvt århundre å etablere, og som vil bruke enda lengre tid på å forsvinne.” (Skretting et al., 2015, s. 117). Likefullt konkluderer Willy Pedersen med at sigarettøyking er merkbart på retur, og aller størst har reduksjonen vært blant unge. I dag er daglig røyking forvist til samfunnets randsoner, og knyttet til lav sosial klasse. Forskingen viser en tydelig sammenheng mellom sosioøkonomiske faktorer som lav utdanning, inntekt og levestandard hos foreldre, og røykedebut blant ungdom (Pedersen, 2015, s. 38). Mens sigarettøykende ungdom for ti år siden var i sentrum av venneflokken, opplever røykende ungdom nå å bli mobbet og stigmatisert (von Soest & Pedersen, 2014). Selv om dagligrøyking er på retur, holder andelen nordmenn som innimellom tar seg en røyk seg stabil. Årsaken ser ut til å være at festrøyking fremdeles anses som et symbol for opprør og frihet.

Snus er en annen populær måte å innta tobakk på. Helserisikoen ved snusbruk er minimale, sammenlignet med sigarettøyking. Det finnes muligvis en sammenheng mellom snus og bukspyttkjertelkreft, selv om en fersk studie ser ut til å tilbakevise dette (Araghi et al., 2017). Men risikoen er likevel ikke større enn at Statens institutt for rusmiddelforskning SIRUS, poengterer at snusbruk kan ha en *positiv* nettoeffekt på folkehelsen (Bull-Valen, 2013). Forsking viser nemlig at snus først og fremst benyttes av tidligere røykere som en effektivt erstatning for sigaretter, og at nikotinavvenning ved bruk av snus er langt mer effektivt enn ved bruk av farmasøytiske preparater som nikotinplaster og nikotin-tyggegummi (Lund, 2013).

2.4 Rus og samfunn

Ettersom tekstene jeg skal analysere er blitt til i et hundreårsperspektiv, kan det være formålstjenlig å raskt skissere noen store linjer i samfunnsutviklingen. Dette vil jeg gjøre ved å benytte Anthony Giddens sosiologiske analyse av det moderne samfunn. Giddens hevder at det moderne samfunn – fra begynnelsen av 1600-tallet – i stadig økende grad er *refleksivt*. Med dette mener han at både individer og institusjoner regelmessig innsamler og anvender viten for å organisere og forandre samfunnet. Giddens mener at dette har blitt mulig på grunn av massekommunikasjonsmidlenes utvikling, som gjør oss i stand til å samle og lagre store mengder informasjon - og dermed gir mulighet for et høyere refleksjonsnivå enn tidligere (Kaspersen, 2007, s. 435). Lars Bo Kaspersen konkluderer med at vi ikke lenger handler ”udelukkende på baggrund af traditioner, hvilket var tilfældet tidligere. I dag reflekteres der over traditionen, og der handles kun i overensstemmelse med denne, hvis det kan legitimeres og begrundes.” (Kaspersen, 2007, s. 435). Kaspersen presiserer at refleksiviteten ikke må forveksles med at vi har fått større og bedre viten, refleksiviteten medfører nemlig en grunnleggende usikkerhet om den nye vitens sannhet; vi kan ikke være sikre på at den nye viten ikke vil bli revidert (s. 435). Eksempelvis blir rusmiddelforskningen stadig oppdatert og revidert, slik at gårsdagens sannheter kan være endret i dag. Denne tvilen får betydning for vår tillits- og risikoopfatning. Når usikkerhet og mange valgmuligheter er tilstede, er tilliten til en person eller et system avgjørende for de valg som må tas. Våre tillitsrelasjoner og vår risikoprofil har gjennomgått radikale forandringer i den høymoderne tid. Dette har påvirket vår selvidentitet, som Giddens forstår som et refleksivt prosjekt: Individet er nå berettiget å skape sin egen identitet og liv, i motsetning til i den pre-moderne tid, der identiteten var fastlagt allerede ved fødselen - bestemt ut fra blant annet slekt, kjønn og sosial status (Kaspersen, 2007, s. 436-438).

Overgangen fra fellesskaps-ideologi til individets autonomi ble tydeliggjort ved at det i kjølvannet av den andre verdenskrig vokste fram en ide om ”det store, forpliktende nasjonale fellesskap”, ifølge Hans Fredrik Dahl (2001, s. 353). Med kollektivismen kom tanken om *velferdsstaten* - der organisasjonslivet før hadde tatt sin del av det sosiale ansvaret for mennesker i sykdom og nød, ble dette en forpliktelse det påhvilde staten å besørge. Det ble derfor innført trygdereformer, og det statlige, sosiale sikkerhetsnett ble utbygget (Dahl, 2001, s. 357). Etterhvert som velstanden vokste og verdenskrigen kom mer på avstand, sto kollektivismen stadig svakere. Det postmoderne samfunn, som Jean-François Lyotard kaller det, ble karakterisert ved at de store universalistiske

referansesystemer av religiøs, metafysisk og historiefilosofisk art var brutt sammen (Schanz, 2011, s. 259). Lyotard erklærte ”de store fortellingens død” - de hadde ikke lenger noen kollektiv forpliktende status⁸. Utviklingen fra felleskap til individualisme er også synlig i tankene som har ligget til grunn for bekjempelsen av rus. Dette vil jeg se nærmere på i det følgende kapitlet.

2.4.1 Rusbekjempelsens idehistorie

Rusfeltet har vært gjenstand for ulike strategier for rusbekjempelse gjennom tidene. Disse strategiene har både vært styrt av, og vært styrende for, hvilken doxa om rus som har fått gjennomslagskraft i befolkningen. Bekjempelsen av alkohol kan deles inn i fire strategier: *avholdsbevegelsen*, *alkoholismebekjempelsen*, *folkehelseperspektivet* og tanken om *passiv drikking*, ifølge Fekjær (2016, s. 35-44).

Avholdsbevegelsens parole på 1800-tallet var først og fremst å bekjempe *drukkenskap*. Og med *drukkenskap* mentes ikke *avhengighet*, men det vi i dag ville kalt *fylla* (Fekjær, 2016, s. 36). Avhengighet ble omtalt som å være *henfallen*, og farene ved henfallenhet ble ikke betraktet som like presserende som *drukkenskap*-problemet. Avholdsbevegelsens engasjement rettet oppmerksomheten mot de sosiale og mellommenneskelige problemene med *fylla*; kvinner og barn som voldsofre, menn som drakk seg fra gård og grunn, og uvettig oppførsel i beruset tilstand. Bevegelsen la til grunn at totalavhold fra alkohol var den eneste måten å bli kvitt samfunnsproblemene på. Måteholdstanken ”har alltid og vil fremdeles vise sig uholdbar; thi nydt som daglig drik ligger der ikke engang noget godt bag brugen, og misbrugen følger brugen i hælene”, som professor Frans C. Faye uttrykte det i en tale (Arup & Heggveit, 1890, s. 128). Ved å redusere bruken og tilgjengeligheten av alkohol i samfunnet, ville man redusere *fylla* og problematikken rundt denne.

Fram til andre verdenskrig sto avholdsbevegelsens sosial-avholdstanke sterkt. *Fylla* – som en frivillig, tilsiktet handling – måtte bekjempes ved holdningsskapende arbeid i befolkningen selv. Profesjonelt behandlingstilbud mot *drukkenskap* ble oppfattet som unødvendig. Alkoholisme som begrep ble brukt innen medisinske kretser for å beskrive helsemessige *konsekvenser* av langvarig alkoholkonsum. Dette endret seg imidlertid med populariteten til Anonyme Alkoholikere, grunnlagt av den tidligere

---

⁸ Lyotards påstand er riktignok debattert. Vestlige verdier som liberalisme, menneskerettigheter og markedsøkonomi er en sterkere fortelling enn noen annen foregående fortelling, hevdes det (i følge Aakvaag, 2008, s. 343-344)

aksjemegleren Bill Wilson, som selv ble tørrlagt etter en religiøs omvendelse i 1935. Wilson omdefinerte alkoholismebegrepet ved å kalle stordrikkere for alkoholikere. Følgene av alkoholisme-tanken ble at storforbruk av alkohol ble sett på som en personlig disposisjon. Dermed var det ingenting i veien for at vanlige mennesker kunne øke sitt alkoholinntak, ettersom denne disposisjonen for alkoholisme bare rammet en avvikende minoritet. Alkoholkonsum hos ikke-alkoholikere ble sett på som en privatsak. Fokus ble flyttet fra *fylla* som *episodisk* alkoholpåvirkning hos mange mennesker, til en *tilstand av avhengighet* hos de få.

I følge Fekjær konstaterte forskerne at alkoholisme-teorien hadde åpenbare mangler, først og fremst ved at alkoholismeperspektivet ikke reflekterte at gjennomsnittsforbruket i befolkningen var proporsjonal med skadeomfanget, og at regulering av pris og tilgjengelighet hadde stor effekt (Fekjær, 2016, s. 42). I 1975 publiserte et internasjonalt forskerteam boka *Alcohol Control Policies in a Public Health Perspective*, og lanserte med den en tanke om at *folkehelsen* ville tjene på en reduksjon av det generelle alkoholkonsumet. Imidlertid fokuserte disse forskerne også på rusproblemer som et personlig problem, og rettet ikke fokus mot skader påført andre mennesker. I tillegg ble fokuset flyttet mot behandling av individet, framfor samfunnsmessige forebyggingstiltak, såsom regulering av pris og tilgjengelighet. Folkehelseideen fikk solid fotfeste i befolkningen og hos myndighetene, men ettersom ruskonsumenten selv ble stilt til ansvar for sitt rusproblem – og helsekonsekvensene som ble skissert i stor grad var individuelle – var folkehelseperspektivet lite effektivt som rusreducerende argument.

Fra årtusenskiftet har imidlertid forskningen rettet fokuset mot et kollektivt perspektiv, og undersøkt de skader og problemer som alkoholrus påfører andre mennesker. At uskyldige mennesker blir rammet av andres ruskonsum har igjen gitt legitimitet for å redusere bruk og tilgang i befolkningen. I WHO's Europakontors handlingsplan for alkohol heter det:

Including the harm done by alcohol from someone else's drinking is likely to double the social costs of alcohol. The external impact and costs of the harmful use of alcohol are thus considerably greater than those associated with smoking (environmental tobacco smoke) and far greater than those of illicit drugs (WHO Regional Office for Europe, 2012).

Denne tanken ser ut til å ha fått fotfeste i fagkretser, men har i mindre grad fått innpass i media eller befolkningen.

I bekjempelsen av narkotika har bildet vært noe annerledes. Fram til midten av 1960-tallet var den stereotypiske narkomane en middelaldrende person med tilknytning til helsevesenet, og som misbrukte medisiner de hadde tilgang til. Sammen med hippie-bevegelsens eksperimentering med rusmidler ble narkomani assosiert med ungdomskultur og ungdomsopprør. I 1971 lanserte president Richard Nixon uttrykket ”war on drugs” i en tale til den amerikanske kongressen. Narkotika ble beskrevet som ”public enemy number one”. Påstanden var at narkotikabruken kunne komme til å ødelegge hele USA. Krigsmetaforen fikk raskt fotfeste, ikke bare i USA, men også her hjemme. ”Krigen” førte til internasjonale aksjoner mot narkotikakarteller, nasjonal styrking av politiet, og kraftig økning av strafferammene for narkotikaovertridelser. Praksisen fikk etter hvert kritikk; for det første hadde krigen dårlig effekt overfor narkotikaproblemene, for det andre var det i hovedsak fattige med minoritetsbakgrunn som ble fengslet, og for det tredje bygde narkotikakartellene store formuer i ly av krigen. Fra midten av 1980-tallet begynte sentrale politikere å snakke om narkotikaproblemer som en sykdom, og fokuset ble endret til å drive skadereduksjon, iallfall overfor de tyngste rusmiddelavhengige, der dødeligheten – spesielt blant heroinister – var stor (Pedersen, 2015, s. 160-165)

2.4.2 Rus, kriminalitet og marginalisering

Den tidligere generalsekretæren i FN, Kofi Annan, tok i februar 2016 til orde for å legalisere rusmidler. Han mente at straffeforfølgelse prioriteres sterkere enn helse- og menneskerettighetsperspektivet (Annan, 2016). I følge administrerende direktør i den amerikanske rus-organisasjonen Drug Policy Alliance, Ethan Nadelmann, blir det å ruse seg sett på som umoralsk oppførsel. Ruspreferanser bestemmer hvordan samfunnet sanksjonerer mot rusmiddelbrukeren, uavhengig av hvor skadelig rusmiddelbruken er (ifølge Macdonald, 2012). Nadelmann mener også at det er diskrepans mellom virkelighetsbildet rundt rusmiddelbruk blant vanlige mennesker – inkludert politikere og økonomer – og fagpersoner innen rusfeltet:

Politikk, byråkrati, økonomiske interesser og folks frykt peker i motsatt retning av holdningene innen forskning, helsesektor og menneskerettighetsorganisasjoner. [...] Det råder et syn om at de som ruser seg gjør noe umoralsk. Rusmiddelmisbrukere blir utsatt for primitive fordommer. I de vestlige landene ser vi på oss selv som moralsk fullendte. Vi baserer våre fordommer mot disse menneskene ene og alene på hva slags stoffer de velger å tilføre sin egen kropp,

mens fyllekjørere, som setter andres liv i fare, ikke blir straffet like hardt (i intervju med Macdonald, 2012).

Nadelmann mener at fordommene mot rusavhengige er overdrevne, og stigmatiserende. Narkotiske stoffer blir ikke utelukkende sett på som et *helseproblem*; det betraktes vel så mye som et *kriminalitetsproblem*. Den britiske rusmiddelexperten David Nutt hevder at

Criminalising people for the use of drugs is almost always counterproductive. [...] For the vast majority of people – probably 70 to 80 per cent of people who use drugs – they will come to no harm. So criminalising them will do more harm than the drugs. Then the other 20 to 30 per cent – maybe less than 10 per cent with cannabis – are the people who are using the drug because they're addicted. Criminalising them is immoral, because they're ill. It actually reduces their chance of getting treatment. Making drugs illegal puts people into an underclass of criminals, and there aren't many jobs criminals can do. We now have a million young people who have got criminal records for possessing small, safe amounts of cannabis – and they cannot get jobs (Nagesh, 2015).

Ifølge Nutt har ungdom som bruker narkotiske stoffer større grunn til å frykte *sanksjonene* på grunn av kriminaliseringen, enn *helseerisikoen* ved å bruke rusmidler (Nagesh, 2015).

Sammenhengen mellom rus og kriminalitet ser ut til å følge tre mønstre, om vi skal tro professorene Mark Kleiman, Johathan Caulkins og Angela Hawken. De hevder at rusmidler gjør at mennesker begår kriminelle handlinger fordi:

- Rusmidler får personer til å handle irrasjonelt,
- Personene trenger penger for å kjøpe rusmidler,
- Personene er involvert i voldshandlinger i forbindelse med produksjon og distribusjon av illegale stoffer (Kleiman et al., 2011, s. 119).

Likevel hevder Kleiman et al. at det er lite trolig at kriminaliteten vil reduseres dersom rusmidlene legaliseres. Man antar at legalisering av rusmidler vil forverre rusavhengigheten i befolkningen, men redusere ruskriminaliteten. Imidlertid vil tilbakegangen forekomme i ikke-rus-relatert kriminalitet – særlig i fattige urbane strøk – men effekten vil antakelig oppveies av at man vil oppleve en økning av familievold og kjøring i ruspåvirket tilstand (Kleiman et al., 2011, s. 121-122). Ungdomsundersøkelser viser en klar korrelasjon mellom kriminell, asosial og antisosial adferd, og bruk av rusmidler. Dette gjelder både grov kriminalitet, som omhandler tyveri, trusler, hærverk og slåsskamp med våpen, men også mildere, lyssky virksomhet som sniking på offentlige transportmidler, nasking og ulovlig filkopiering (Øia, 2013, s. 176-202).

2.4.3 Narkotikalovgivning i Norge

Den viktigste forskjellen mellom alkoholkonsum og bruk av narkotiske stoffer er at mens det å drikke alkohol er tillatt og sosialt akseptert, er det forbudt og stigmatiserende å benytte narkotiske stoffer. Men hvorfor er de narkotiske stoffene blitt illegale, i motsetning til alkohol?

Psykoaktive stoffer har vært underlagt restriksjoner fra myndighetene i lang tid, og medisinallovgivning og apotekervirksomhet er et produkt av dette. I Norge ble den første apotekbevillingen utstedt i Bergen i 1590. Årsaken var at man ønsket å sikre at pasienter som trengte medisiner skulle få tilgang til dette, men samtidig forhindre at uberettigede fikk adgang til farlige medikamenter, som giftstoffer og sterke psykoaktive stoffer. I 1913 ble import av opium forbudt i Norge, som et resultat av Haag-konvensjonen av 1912, der internasjonalt salg av opium, kokain og morfin ble forbudt. Norge fulgte også opp Genève-konvensjonen av 1925, der landene forpliktet seg til regulering av cannabissalget (Hauge, 2009, s. 30-34).

Disse tidligere narkotikabestemmelsene ble imidlertid erstattet med FNs Alminnelige narkotikakonvensjon i 1961. I denne konvensjonen forpliktet statene seg til å forhindre ulovlig omgang med 109 narkotiske stoffer. Disse narkotiske stoffene er i hovedsak plantestoffer fra den tredje verden, slik som opium, kokablader og cannabis, i tillegg til stoffer utvunnet av disse, slik som kokain og heroin. Fekjær oppsummerer prosessen fram mot konvensjonsratifiseringen slik:

Diskusjonene endte med at de stoffene som blir brukt av såkalte ”pene”⁹ mennesker i de rike landene, forblir lovlige, mens en del fattige lands og fattige menneskers rusmidler blir definert som narkotika og dermed ulovlige. [...] En del fattige land protesterer. Mexicos talsmenn er redde for at en kriminalisering av cannabis kan føre til at flere vil bruke alkohol. Men som vanlig er det de rike landene som vinner fram (Fekjær, 2016, s. 32-33).

FN-konvensjonen ble i 1971 supplert med Psykotropkonvensjonen, som i hovedsak regulerte syntetiske stoffer utviklet av legemiddelindustrien, slik som amfetamin, LSD og barbiturater.

I dag viser tall fra Rusforskningsinstituttet at mellom 20-25 prosent av nordmenn i alderen 16-64 år har prøvd cannabis. Imidlertid kan bare 0,2 prosent av befolkningen regnes som narkomane (Sandøy, 2015, s. 6).

---

⁹ Anførselstegnene er Fekjærs egne.

På 1960-tallet ble overtredelser av narkotikalovene i Norge straffet med opptil seks år fengsel. Denne grensen er nå økt til lovens strengeste straff; tjueen års fengsel. Narkotikalovgivningen i Norge er blant de strengeste i verden, og dette gjenspeiles i at hver tredje innsatte i norske fengsler sitter på en narkotika-dom. Dette skyldes ikke bare at politiet pågriper mange overtredere hvert år, det kan delvis forklares med at narkotikakriminalitet straffes med lange fengselsopphold. Norsk lov skiller ikke mellom ulike typer stoffer, hasjbesittelse straffes like strengt som besittelse av heroin og andre sterkere stoffer. I Europa er det bare Norge, Sverige, Finland og Frankrike som fortsatt kriminaliserer bruken av cannabis. I skillet mellom *narkotikaforbrytelse* (med strafferamme på 2 år) og *grov narkotikaforbrytelse* (med øvre strafferamme på inntil 21 år) har det imidlertid etablert seg en rettspraksis som tar utgangspunkt i hvor stor mengde narkotisk stoff man dømmes for, der f.eks. 15 gram heroin eller 1 kilo hasj kvalifiserer til dommen grov narkotikaforbrytelse. Maksimal strafferamme med 21 års fengsel er forøvrig ved besittelse av 750 gram heroin, eller 80 kilo hasj. I 2014 ble hovedmannen i en stor hasjsak dømt til 17 års fengsel, hvilket er tre-fire år lenger enn den vanlige straffen for drap i Norge (Pedersen, 2015, s. 164).

Legalisering av cannabis er neppe aktuelt i Norge de nærmeste årene. Det finnes liten politisk vilje til å liberalisere eller avkriminalisere narkotikabruk. Spørsmålet er imidlertid om strafferammene vil komme under press utenfra. I USA ser vi at narkotikalovgivningen lettes, senest i november 2016 legaliserte California, Nevada og Massachusetts cannabis. Det vil neppe være mulig å forsvare at et stoff som kan kjøpes fritt i USA, skal utløse de aller strengeste strafferammene vi har her hjemme (Pedersen, 2015, s. 164).

2.4.4 Hvem er de rusmiddelavhengige?

Landsforeningen mot stoffmisbruk hadde i 2001 en vervekampanje med slagordet ”*Rus rammer tilfeldig*”. Ifølge Hans Olav Fekjær kunne de neppe valgt et mer misvisende slagord (Fekjær, 2016, s. 91). Undersøkelser gjort av Helsedirektoratet (Lauritzen, Waal, Amundsen, & Arner, 1997) viser at de fleste personer med omfattende rusmiddelavhengighet har hatt store problemer allerede før de ble fikk et rusproblem, selv om rusmiddelbruken nok har forverret deres helseproblemer og øvrige funksjonsevne (Fekjær, 2016, s. 375). Mange gjorde det dårlig på skolen, var mobbeofre, eller gjengangere i barnepsykiatrien. De fleste kriminelle rusmiddelavhengige har vært

arrestert allerede før de ble narkomane. I den landsomfattende undersøkelsen kom det fram at:

- 70% av de rusmiddelavhengige hadde lærings- og atferdsproblemer på skolen,
- 53% hadde foreldre med alkoholproblemer,
- 38% hadde vært mobbeoffer,
- 33% hadde ikke vokst opp hos foreldrene,
- 33% hadde vært seksuelt misbrukt, og
- 29% hadde vært under barnevernets myndighet.

Mye kan tyde på at det er upresist å definere denne gruppen mennesker ut fra deres rusmiddelbruk. De representerer snarere en gruppe marginaliserte mennesker, som Peter Leonard definerer som “outside the mainstream of productive activity and/or social reproductive activity” (Leonard, 1984, s. 180). Denne gruppen mennesker ville for hundre år siden fått stereotypiske og reduserende betegnelser som løsgjengere og drankere. På grunn av sitt utenforskap er dette en gruppe mennesker som er lett synlige, og allmenheten bruker denne gruppen som skrekkeksempler på hvor farlig og slavebindende rusmidlene er. Selv om alkohol er et vel så vanlig rusmiddel også blant personer med omfattende rusmiddelavhengighet, blir gjerne sosialt utslåtte rusmiddelbrukere nesten utelukkende forbundet med bruk av narkotiske stoffer.

3 Læremidler

Steffan Selander og Dagrun Skjelbred peker på tre kjennetegn ved en pedagogisk tekst¹⁰: *intensjonen med teksten, de tekstspesifikke kjennetegnene samt den institusjonelle konteksten*. For det første er intensjonen med en pedagogisk tekst at den skal belære. En tradisjonell forståelse er at lærebøker skal formidle stoff som finnes, fra noen som kjenner stoffet, til noen som ikke kjenner det (Selander & Skjelbred, 2004, s. 36). Lærebøker regnes som sakprosa i den forstand at leseren vil oppfatte dem som direkte ytringer om virkeligheten (Tønneson, 2008, s. 34).

For det andre er pedagogiske tekster særpreget av de er *tilrettelagt*. De er adaptert, og har kanskje en sterkere mottakerbevissthet enn mange andre tekster. Teksten vil for mange elever oppleves som uten relevans for deres liv utenfor skolen, teksten er beskrivende og konstaterende, den forteller hvordan noe er i et saklig og avpersonifisert språk (Selander & Skjelbred, 2004, s. 38).

Et tredje kjennetegn er at teksten er produsert for bruk i spesielle institusjoner. Teksten tilføres mening fra konteksten, både den skolske situasjonskonteksten og den skolske kulturkonteksten (s. 39). Læreboka er styrende for den pedagogiske praksisen i skoleverket. Forskning viser at mesteparten av all undervisning er lærebokbasert. (f. eks. Bueie, 2002, s. 17; 2003, s. 4; Emanuelsson, 1986, s. 85; Selander & Skjelbred, 2004, s. 78; Skjelbred, Solstad, & Aamotsbakken, 2005, s. 19).

I et hundreårsperspektiv er det rimelig å tro at læreboka jevnt over har vært en viktig innholdsleverandør i undervisningen, selv om lærebokas rolle har endret seg. Skjelbred m. fl. påpeker at lærebøkene fra århundreskiftet og fram til andre verdenskrig ser ut til å kalkulere med at det finnes en lærer i klasserommet, som kan forklare og iscenesette mye av lærebokas innhold. Etter *Mønsterplanen av 1974* ser det ut til at lærerens rolle blir mer og mer passiv, ved at lærebøkene går i direkte kommunikasjon med eleven, ved å diktere det metodiske opplegget og tilrettelegger undervisningen (Skjelbred et al., 2017, s. 503-504).

---

¹⁰ Pedagogisk tekst er i norsk akademia foretrukket framfor den danske begrepsekvivalenten *læremidler*. Begrunnelsen for dette er at det gir mulighet for både et utvidet tekstbegrep, og også et utvidet læringsbegrep. Man mener at den danske ekvivalenten framstår som mer knyttet opp til læring som en skole og utdanningsaktivitet, selv om læring kan finne sted i mange andre sammenhenger. Tekst er ikke alene bokstaver i en lærebok, men også verbaltekst, bilder, diagrammer og lydspor. Likeledes er ikke læring begrenset til skole- og utdanningsinstitusjoner (Knudsen og Aamotsbakken 2010, s. 13).

En pedagogisk tekst kjennetegnes videre ved å ha et asymmetrisk forhold mellom deltakerne i kommunikasjonen. Aslaug Veum peker på at:

Jamvel om læreboka er utgitt av ein namngitt forfattar, kan lærebokstemma i utgangspunktet forståast som ei aural stemme som er kollektiv og institusjonell. Dette har samanheng med at læreboktekstar, i likskap med andre institusjonelle tekstar, blir til i fleire ledd i eit samspel mellom aktørar som forfattar, forlag, redaktør, designarar, teiknarar osv (Veum, 2013, s. 19).

Det er likevel ikke riktig å betrakte lærebøkene som en offentlig, institusjonell meningsbærer, skal vi tro Egil Børre Johnsen:

Lærebøker er blitt kalt speil for samfunnet. Mange som har skrevet om den, har tolket dem som en type offentlige sannhetsvitner. Men læreboken speiler jo ikke samfunn eller virkelighet. Det den speiler, er det som noen samtidige har ønsket at samfunnet og dets kultur skulle framstå som på trykk (Johnsen et al., 1995, s. 80).

En lærebok er både deskriptiv og normativ, ettersom lærebøker både beskriver samfunnet, og har meningskonstituerende makt (Johnsen et al., 1995, s. 80). Boel Englund, Brit Hultén, Karin Blume og Staffan Selander skriver klargjørende om lærebokforfatterens maktposisjon:

Den som har rätt att avgöra vad som ska stå och inte stå i skolans läroböcker utövar makt, och i dem kan föreställningar ges legitimitet även när tydliga motbilder finns utanför skolan (Englund, Hultén, Blume, & Selander, 2003, s. 172).

Lærebøkene har altså autoritet til å definere det som regnes som det ”normale” og det som regnes som ”avvikende” (Englund et al., 2003, s. 162). I den sammenheng er det interessant å se nærmere på hvilke rammer lærebøkene inngår i. Derfor vil jeg i neste kapittel se nærmere på samspillet mellom læreplanen og læremidlene.

3.1 Læreplan og læremiddel

Hvilke kunnskapsområder, ferdigheter og innfallsvinkler som danner grunnlaget for en lærebok blir for en stor del angitt av læreplanen. *Læreplanen* er, som Staffan Selander uttrykker det, ”uttrykk för en politisk kompromiss, formad på en relativt central politisk arena. Läroplanen handlar om hur vi bör uppfatta skolan, olika ämnen etc.” (1988, s. 19). Likevel kan man ikke uten videre hevde at læreplanene rasjonelt styrer lærebøkernes innhold og form. Ettersom læreplan og lærebøker er laget på to helt ulike arenaer, av ulike aktører, og med ulike formål, hevder Staffan Selander at det er mer fruktbart å betrakte

både læreplan og lærebok som samtidige uttrykk for gjengse verdier av kunnskap og moral i tiden (Selander, 1988, s. 19). Ifølge Selander er *lærebøker* sentrert rundt hvordan man i praksis snakker om temaene, og han hevder at hva som påvirker lærebøkernes utforming ”tycks i stor utsträckning bero på hur tidigare läroböcker har utformats, på den tekniska nivån och på utvecklingen inom layout m m. (1988, s. 19). Selander oppsummerer sin egen lærebokforskning med at det ”förefaller därför som om läroboksförfattarna kontinuerligt bygger sin egen framställning efter redan existerande läroböcher” (s. 81). Egil Børre Johnsen hevder at lærebøkene er tradisjonalistiske i sitt innhold, og at dette kan begrunnes med at lærere er en konservativ yrkesgruppe – dette er i hvert fall hva forlagsredaktører forsvarer seg med når de kritiseres for å bevare diskutabile tradisjoner. På grunn av lærenes konservative holdninger må enhver fornyelse være minimal, hevder de, ellers vil læreboka selge dårlig (Johnsen et al., 1995, s. 85). Denne begrunnelsen får stå for Johnsen og forlagsredaktørens regning. Det er imidlertid ikke umulig å se for seg at læreboksjangerens konserverende kraft, som Selander nevnte, i tillegg til utdanningsfeltets institusjonelle massivitet, gjør det vanskelig å få gjennomslag for raske omskiftninger i lærebøkernes samfunnssyn. Graden av plastisitet vil trolig også variere mellom de ulike fagene, og temaene innenfor hvert fag.

Et eksempel på at lærebøkernes konserverende egenskap kan vi se i omtalen av rusmidler i *Fysiologi og helse* fra 1970. Her har forfatterne lånt store deler av teksten fra rusmiddelboka *Stimulanser - nytelsesmidler og rusgifter* (Møller & Dedichen, 1947, s. 16) av den danske farmakologen professor Knud O. Møller. Da den danske originalutgaven av denne boka ble utgitt i 1945, var kunnskapen om disse rusmidlene svært begrenset i Europa, og forfatteren støttet seg til eldre beskrivelser fra USA (Hauge, 2009, s. 206). I læreboka fra 1970 beskriver forfatterne hvordan journalister i 1926 hadde oppdaget at marihuana var svært utbredt i New Orleans, og at nærmere undersøkelser viste at rusmiddelet ble brukt i stor utstrekning av skolebarn, og at et karakteristisk trekk ved rusmiddelet var en blind trang til å begå voldshandlinger (Rossavik & Rodahl, 1970, s. 85). Her ser vi at lærebokforfatterne har benyttet eldre, etablerte autoriteter som kilde, som førte til at journalistiske funn fra New Orleans ble benyttet i lærebøkene – førtifire år etter at begivenhetene fant sted.

3.2 Rustemaet i undervisningen

Advarsel mot beruselse har vært en del av skolens dannelses-agenda gjennom hele 1900-tallet. I den første læreplanen for grunnskolen nevnes *nytellesmidler* – krydder, kaffe, te

og tobakk, i tillegg til en utførlig omtale om *rusdrikkens* skyggesider, fra alkoholpris, virkninger, ettervirkninger, alkoholen som sosialt problem og arbeidet for edruelighet (*Normalplan for landsfolkeskolen*, 1922). I de etterfølgende læreplanene fram til mønsterplanen av 1974 var fokuset fremdeles rettet mot alkoholen, selv om de andre nytelsesmidlene nevnes. Fra 1974 og utover ble betegnelsen i læreplanen endret fra *nytellesmidler* til *rusmidler*. Ventelig var det interessen for og bruken av narkotika i ungdomskulturen, som var årsaken til at narkotika ble tatt inn i læreplanen (se kapittel 2.3.2.1). Litt uhøytidelig kan man si at man endelig fikk etablert rusmidlene som et trehodet troll. Dermed hadde man skapt en ensartet antagonist, og kunne forlate den ambiguøse termen *nytellesmidler*, sammen med uskyldige stoffer som kaffe, te, krydder og sjokolade. Undervisningen om rusmidler er likevel ikke nødvendigvis styrt ut fra lærebøkene. Det er ikke uvanlig å behandle temaet om rusmidler som et spesifikt undervisningsprogram, utformet av interesseorganisasjoner eller statlige institusjoner. I en innledende gruppering av skolens tekster om rus, undersøkte jeg flere av disse rusprogrammene for å induktivt skaffe en oversikt over det empiriske materialet. Disse innledende undersøkelsene viste at programmene i stor grad fokuserte på identitet, og behandlet holdninger til rusmidler i den forbindelse (for eksempel kveldskurset *Kjærlighet og grenser* utarbeidet av Borgestadklinikken med støtte fra Sosial- og helsedirektoratet (Blå kors, 2004)). Etersom disse programmene for en stor del er fundert på kurs med forelesninger og praktiske oppgaver, har det vist seg vanskelig å bedømme programmene ut ifra det tekstlige materialet. Jeg velger derfor å konsentrere meg om læreboktekster i min analyse.

3.3 Lærebøker og retorikk

Dagrun Skjelbred m. fl. påpeker at lærebokas lesere er en gruppe mennesker der levevilkår, interesser og erfaringer kan være svært forskjellige - kanskje er det bare alderen disse leserne har til felles (Skjelbred et al., 2017, s. 11). La meg bruke tekstene om rus som eksempel: Her må lærebokforfatterne favne en svært sammensatt lesergruppe, som skal læres opp i samfunnets normer og regler omkring bruken av rusmidlene. Elevene skal forstå hvilke risikofaktorer man utsetter seg for ved å bruke rusmidlene, og hvordan samfunnet vil vurdere rusmiddelbruken. Samtidig vil elevenes erfaringer med disse rusmidlene være forskjellige fra individ til individ.

Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tyteca hevder at dersom man er opptatt av *resultater* vil overtalelse være viktigere enn overbevisning, ettersom overbevisning bare

er første skritt på veien til handling. Dersom man på den annen side er mer opptatt av at publikum skal *holde fast ved et standpunkt* eller argument, er det viktigere å overbevise enn å overtale. En person som *overtales* til et synspunkt vil ikke utvise samme troskap til argumentet som en person som er *overbevist* om argumentets gyldighet (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 26-29). Immanuel Kant hevder at dersom en vurdering er gyldig for alle rasjonelle mennesker, er vurderingen objektiv, og dermed overbevisende. Dersom vurderingen derimot gjenspeiler subjektive meninger som ikke kan anses som allmenngyldige, er ikke vurderingen overbevisende, men bare overtalende (i Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 28). Lærebokforfatterne bør altså overbevise sitt publikum om hvilke holdninger de bør ha til rusmidlene, slik at elevene kan ta standpunkt om et sosialt og kulturelt akseptabelt rusmønster.

Lærebøkene kan altså sies å ha et *retorisk* mål med undervisningen om rus og rusmiddelbruk. Man kan si at tekstene tilhører den deliberative talesjangeren; tekstens formål er å vise hva som i framtiden vil være gagnlig eller skadelig, samt å fraråde og tilråde en bestemt livsførsel (Kjeldsen, 2006, s. 34). I det følgende kapittel vil jeg derfor gjøre rede for de retoriske teoriene og begrepene jeg vil benytte i analysen av læreboktekstene.

4 Teori

Nietzsches definisjon av sannhet som ”en bevegelig hær av metaforer, metonymier og antropomorfismer” (i Mortensen, 1998, s. 34) synliggjør et relativistisk syn på sannhet; tilsynelatende positivistiske fakta kan være en sosialt konstruert konsensus om et saksforhold. Synet på *sannhet* som en sosial konstruksjon er fruktbar også med tanke på retorikkens argumentasjonsteori. I motsetning til tradisjonell rasjonalistisk filosofi er retorikken basert på *common sense*, og primært innrettet på talens funksjon: å overbevise og overtale publikum (Rosengren, 1998). Retorikken søker altså det effektive, det som i den gitte situasjonen er best egnet til å overtale og overbevise. Samtidig vil et argument som ikke anerkjennes som sannferdig, raskt klassifiseres som ugyldig. Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tyteca lar nettopp dette poenget være det avgjørende i skillet mellom overtalelse og overbevisning. I det følgende vil jeg utdype forskjellen mellom disse to begrepene, slik Perelman og Olbrechts-Tyteca forstår dem.

4.1 Overtalelse og overbevisning

Perelman og Olbrechts-Tyteca (1969, s. 29) hevder at et *overtalende* argument erklærer sin validitet bare overfor et partikulært publikum, mens et *overbevisende* argument forutsetter å oppnå troskap og tilknytning hos alle rasjonelle skapninger (forskjellen mellom disse ulike publikumsoppfatningene hos Perelman og Olbrechts-Tyteca utdypes ytterligere i kapittel 4.6).

For å kunne anslå om et argument virker overbevisende, er det verdifullt å undersøke hvilke bilder av virkeligheten som konstrueres, og også finne ut hvordan dette virkelighetsbildet forholder seg til andre konkurrerende virkelighetsbilder. Kanskje særlig nødvendig er dette i analyser av samfunnsvitenskapelige tekster. Magne Gjerstad mener at samfunnsfaglige tekster er unike, siden det neppe finnes andre tekster som har større makt *som tekst*. Ifølge Gjerstad har reklame, media og nyheter makt via *gjentakelsen*, mens lovtekster og departementale forordninger har sin makt knyttet til et *sanksjonsapparat* (2003, s. 37). Samfunnsvitenskapelige tekster har imidlertid sin makt knyttet til *fortolkning, omfortolkning* og en *funksjonsorientert reduksjon* av andre tekster. Gjerstad hevder at en forfatter ”ved å tilfredsstillte interne vitenskapelige krav samt skrive innenfor den vitenskapelige genren, får del i den kollektivt oppsamlede troverdigheten” til et fagfelt (Gjerstad, 2003, s. 38). Dette mener han er problematisk, siden samfunnsvitenskapelige tekster *vurderes internt* i fagmiljøet, men *virker eksternt* i befolkningen.

De samfunnsvitenskapelige tekstene blir vurdert opp imot andre samfunnsvitenskapelige tekster, eller av folk som er sosialisert inn i en samfunnsvitenskapelig virkelighetsforståelse. Samfunnsvitenskapelige tekster har *virkelighetsdefinerende makt*, likevel er det i stor grad teksten som *formidler* av et formål eller intensjon – for eksempel definert i en læreplan – som kritiseres, ikke det faglige *innholdet* (Gjerstad, 2003, s. 42).

I kontrast til Gjerstads synspunkt mener imidlertid Iben Brinch Jørgensen at samspillet mellom fagfelt og lekfolk er gjensidig, og eksemplifiserer med at fokuset på retorikk i skolen og offentlige massemedier er med på å skape en retorisk mottakerbevissthet (Brinch Jørgensen, 2015b, s. 90). Inspirert av Anthony Giddens tanker om ”den dobbelte hermeneutikk” innenfor sosiologien, mener hun at retorisk terminologi ikke bare er forbeholdt retorikeren, men også allerede er tolket av lekfolk. Brinch Jørgensen mener som Giddens at vi i all kommunikasjon tilvennes en rekke begreper som vil påvirke vårt syn på verden (i Brinch Jørgensen, 2015b, s. 89-90). Denne påvirkningen blir en del av kulturkonteksten, og setter oss som publikum i stand til å konstruere de utelatte premissene i de samfunnsvitenskapelige tekstenes *enthymemer* (se kapittel 4.6.2 om det universelle publikum).

4.2 Retorisk handlekraft

Gjennom å bruke språket utfører vi ikke bare handlinger, vi påvirker også våre omgivelser. Ved våre valg av ord kan vi forandre den situasjonen vi befinner oss i. De sosiale, kulturelle og institusjonelle omstendighetene er imidlertid alltid med på å bestemme hva vi i det hele tatt har mulighet for å si, og hvilken virkning og vekt våre ord vil få (Isager, 2014, s. 265). En retor er avhengig av konteksten og kontekstens premisser. Michael Leff beskriver en retorisk begivenhet som offentlig og performativ, og mener at disse egenskapene er sentrale for forståelsen av den retoriske handlekraft. Særlig avgjørende er retorens forhold til sitt publikum, felleskapet og tradisjonen (i Isager, 2014, s. 268). En retor er altså ingen autonom og uavhengig skikkelse, men må snarere ”opfattes som et medium eller artikulospunkt for fælleskabets retoriske handlekraft og som en mulig selvstendig fornyer deraf”, som Christine Isager uttrykker det (2014, s. 269).

4.3 Aristoteles bevismidler - entechnoi og atechnoi

Aristoteles skjelner mellom to ulike typer bevismidler, de retorisk fagtekniske (entechnoi) og de ikke-retorisk fagtekniske (atechnoi). De ikke-fagtekniske bevismidlene er de som

ikke er bragt på banen av retoren, men som eksisterer allerede på forhånd, som vitner, kontrakter og den slags, mens de fagtekniske bevismidlene er slike som vi kan tilveiebringe metodisk og gjennom vår egen innsats (Aristoteles, Retorikken I, 2. 2). De fagtekniske bevismidlene ”er så at si dele af eller genstande i den uformidlede virkelighed, dvs. fænomener der eksisterer som retorisk potentiale inden taleren behandler og fremstiller disse fænomener ved hjælp retorikkens begrebsapparat og epistemologi” (Kjeldsen, 2002, s. 14). Aristoteles knytter de fagtekniske appellformene til de tre ulike aktørene i kommunikasjonsprosessen, for både *taleren*, selve *talen* og *tilhøreren* er retoriske ressurser som alle kan bidra til overtalelsen. Disse tre har knyttet til seg hvert sitt bevismiddel: *ethos*, *logos* og *pathos*.

4.3.1 Ethos

Ethos er knyttet til taleren, og i før-aristotelisk retorikk forsto man ethos som et grep i talens innledning for å skape velvilje for den som talte. Platon mente at den talende vant tillit og velvilje ved ”å besitte gode karakterer, være velinformert og intelligent. Den gode taler overveier tilhørernes art og karakter og tilpasser sine argumenter til dem” (Kjeldsen, 2006, s. 116). Disse karaktertrekkene ved taleren ble av Aristoteles oppfattet som et middel i overtalelsesprosessen, der taleren utelukkende etablerer sin karakter i selve talen (Aristoteles, Retorikken I, 2.4), mens Cicero inkluderer de forutgående inntrykk som tilhørerne har av den som taler (Kjeldsen, 2006, s. 117). Disse forutgående antakelsene om forfatteren kalles *innledende ethos*. I første omgang kan en lærebokforfatters innledende ethos virke formuldet og ubetydelig. Før det første er forfatteren ofte ukjent i det offentlige ordskifte, dernest er forfatteren som avsender en del av en institusjonell forlagsramme, der forfatteren, illustratøren og rådgivere er en del av en fagbokredaksjon¹¹. Videre er lærebokas innhold styrt ut fra en læreplan nedfelt av departementet. Men dersom man legger Magne Gjerstads argumentasjon til grunn (som diskutert i kapittel 4.1), vil disse institusjonelle stratum nettopp være med på å befeste det innledende ethos; lærebokas forfattere høster troverdighet fra alle aktørene i den skolske situasjonen, fra læreren, fra utdanningssystemet, og fra forlaget.

---

¹¹ Jan Grue tematiserer dette i to artikler, se ”Filmanmeldelsens retorikk” i *Rhetorica Scandinavica* 42 (2007) og i ”Topisk reproduksjon” *Rhetorica Scandinavica* 55 (2010). Han hevder at lesere av tekster med institusjonelle avsendere gjerne møter en *persona*, etablert ved bylines eller sitathenvisninger (Grue, 2010). Når det gjelder lærebøker virker imidlertid *mangelen* på en avsender-persona mer iøyenfallende.

Ethos skapes også i selve kommunikasjonen, og dette kalles *avledet ethos*. I talen skapes tillitt ved *fronesis*, *arete* og *eunoia*. Fronesis er et uttrykk for sunn fornuft, og dreier seg om å handle klokt, ha fornuftig kunnskap og evne til å treffe riktige beslutninger. Dermed kan man si at ethos skapes gjennom logos: temaene og argumentene vi velger, og måten vi velger å bruke dem på, avler fronesis. Arete er ifølge Aristoteles evnen til å gjøre og bevare det som er godt, og knyttes til dyder som rettskaffenhet, mot, selvbeherskelse, generøsitet, gavmildhet, mildhet, fornuft og visdom (Aristoteles, Retorikken I, 9.4-5). Eunoia berører egenskaper som velvilje og medlidenhet, ”en slags smerte over et onde som fremstår som ødeleggende og smertefullt, som rammer en som ikke har fortjent det” (Aristoteles, Retorikken II, 7.2). Eunoia tangerer dermed pathos, noe Quintillian understreker når han sier at de gamle retorikere plasserte ethos blant de emosjonelle appellformer, i hans oversettelse som *mores* (karakter eller moral), i motsetning til pathos - *adfectus* (følelse) (Kjeldsen, 2002, s. 27).

Talerens ethos påvirkes også av andre valg som treffes i kommunikasjonen. Hvilke kilder taleren siterer vil påvirke talerens troverdighet; kjensgjerninger, saksopplysninger og ekspertuttalelser som virker relevante, vektige, og troverdige styrker talerens ethos. Det samme gjør en ryddig oppbygging og disponering av ytringene. Det er også interessant at en talers troverdighet styrkes dersom man argumenterer for noe annet enn det publikum forventer. Kjeldsen hevder at dersom en taler – til tross for at han har noe å tape – bøyer seg for sakens fakta og kommuniserer ærlig og redelig, styrkes publikums tillit til taleren (Kjeldsen, 2006, s. 130). Et illustrerende eksempel på det siste ser vi i de tidlige lærebøkene i helselære. Forfatterne advarte mot nytelsesmidler som kaffe og te, men anbefalte likevel kakao og sjokolade, ettersom disse var næringsrike. Forfatterne konkluderer med at ”vi burde bruke mer av dem og mindre av kaffe” (Holmsen, Strøm, Schreiner, Berg, & Strøm, 1939, s. 53).

Ethos hører med blant de retoriske bevismidlene fordi retorikk handler om sannsynligheter, og ikke om sikker viten. I slike tilfeller er publikum tvunget til å stole på den som taler. Tillit er imidlertid ikke en konstant egenskap, taleren er avhengig av troverdighet for å kunne overbevise sine tilhørere. Dersom publikum mener at taleren ikke er til å stole på, vil publikum vanskelig la seg overtale (Kjeldsen, 2006, s. 119).

4.3.2 Pathos

Pathos er et bevismiddel som aktiverer følelser hos tilhøreren. I retorikken anerkjennes følelser som en relevant og akseptabel appellform. Følelser blir ansett som en nødvendig

vei til erkjennelse og handling (Kjeldsen, 2006, s. 310). Over to tusen år før psykologi – herunder massepsykologi og sosialpsykologi – vokste fram som vitenskap, kom Aristoteles med treffsikre betraktninger om hvordan mottakerens følelsesliv er viktig for hvor godt retoren lykkes i å overtale og overbevise. Aristoteles hevder at troverdighet hos tilhøreren først skapes når taleren setter dem i en viss sinnsstemning, som sinne, medlidenhet, behag eller frykt; ”Det virker nemlig inn på våre avgjørelser om vi er irritert eller glade, vennlig innstilt eller fiendtlig” (Aristoteles, Retorikken I, 2.5). Moderne kognisjonsforskning bekrefter antikkens forståelse av at følelser spiller en vel så viktig rolle i overbevisningen som fornuften¹². Følelsene appellerer retorisk som et entymem: Implisitt i emosjonene ligger det vurderinger og råd om hvordan vi bør handle og tenke (Kjeldsen, 2006, s. 312). Den viktigste i den antikke pathos-forståelsen var imidlertid ikke om følelsen er autentisk og ektefølt hos taleren; de framstilte følelsene fungerer persuasivt bare når de er passende til saken og tilhørerne. Quintilian understreker viktigheten av pathos som appellform, men påpeker samtidig at følelsene kan være et hinder for at tilhørerne aktivt søker sannheten:

Bevisene vil kunne føre til at dommerne synes vår sak står sterkest, men følelser gjør at disse endatil ønsker det. Det de ønsker, vil de også tro. For når de begynner å ergre seg, å sympatisere, å hate og å vise medynk, da tror de seg føre sin egen sak. Og slik som elskende ikke kan dømme om skjønnhet fordi deres attrå rår over synssansen, gir en dommer som er grepet av emosjoner enhver framgangsmåte for å søke sannheten på båten. Han gir etter for sine brennende følelser og blir revet med av dem som om de var en fossende elv (Matti G. Wiigs oversettelse, i Kjeldsen, 2002, s. 35).

Quintilian mener altså at bevisene, omstendighetene omkring saken, virker *overtalende*, mens *overbevisning* bare finner sted dersom man følelsesmessig involveres i saken. Imidlertid mener han at det også er fare for at emosjonell involvering svekker tilhørerens evne til å søke sannheten.

4.3.3 Logos

Hos Aristoteles er logos den saken taleren diskuterer, og bevismidlene knyttet til sakens innhold. Eugene Garver hevder at Aristoteles framstiller logos som den primære og eneste

---

¹² For en grundig innføring i kognisjonsforskning, se for eksempel *Tenke, fort og langsomt* av nobelprisvinner Daniel Kahneman (2013).

fullt ut uavhengige appellform (ifølge Kjeldsen, 2002, s. 27) Logos overbeviser tilhørerne ved å ”påvise [...] sannheten eller sannsynligheten ved hjelp av de overbevisende argumenter som den aktuelle saken innbyr til” (Aristoteles, Retorikken I, 2.6). Publikumets tillit til argumentene i saksomstendighetene er likevel avhengig av gjenkjennelse i argumentenes premiss, og dette kan best etableres ved å spille på allerede kjente *doxa*. I de følgende kapitler vil jeg derfor se nærmere på hvordan logos etableres gjennom *doxa* og *topoi*, og hvilke erfaringshorisonter disse argumentene henter sin persuasive forankring fra.

4.4 Doxa og episteme

Begrepet *doxa* uttrykker en subjektiv overbevisning basert på sanseerfaring, og står i motsetning til *episteme*, som er sikker viten (Wæhle, 2014). *Doxa* omhandler altså ”de forsanthållanden, trosföreställingar, fördomar, åsikter etc. som är de rådande inom en större eller mindre grupp människor” (Rosengren, 1998, s. 10). Retorisk argumentasjon tar utgangspunkt i hvordan mennesker faktisk tenker, resonerer og handler, og er ikke like opptatt av de moralske motivene for menneskenes tanker. Siden retorisk overtalelse ikke *beviser* sannheter, men *skaper* de sannhetene som er nødvendige i øyeblikket, kan man hevde at retorisk argumentasjon skaper *doxa*, ikke *episteme*. Retorikken baserer sine argument på de allment aksepterte forestillinger – de *topoi* – som er tilstede i samfunnets *doxa*.

4.5 Topoi

”Du kan ikke overbevise noen om noe, hvis dere ikke i forveien er enige om noe annet”. Slik begynner Jens E. Kjeldsen sitt kapittel om *topoi* og *loci* i boka *Retorikk i vår tid* (Kjeldsen, 2006, s. 151). For å flytte sitt publikum mot det synspunktet man selv har, må man møte publikum på ”et felles sted”. I retorikken brukes det greske ordet for sted – nemlig *topos* (flertall *topoi*) om disse stedene man henter verdier fra.

Men hva er en *topos*? For å overbevise sitt publikum bør man, som Kjeldsen sier, bruke argumenter som man forventer at publikum er enig i. Imidlertid henter ikke all slik argumentering sin overbevisende appell fra *topoi*. De amerikanske retorikerne Donovan J. Ochs og Ronald Burritts (i Gabrielsen, 2008, s. 12) har definert to strategier for å overbevise sitt publikum. For det første kan man bearbeide *subjektet*, det vil si endre publikums holdning til den saken som diskuteres. Den andre strategien går ut på å endre

objektet, ved å endre det fenomenet som publikum tar stilling til. Jeg vil illustrere forskjellen med to eksempler fra kildematerialet. I *Helselære* fra 1920 forsøker forfatterne å påvirke publikums holdning til alkohol ved å framheve ubehaget med bakrusen dagen derpå: ”En som våkner etter en rus, har hodepine, er matt og kvalm og har det vondt.” (Holmsen, Schreiner, Berg, & Strøm, 1920, s. 43). I dette utsagnet er det *episteme* – den sikre viten – om rusvirkninger som framheves; de fysiologiske virkningene av for mye alkohol er objektivt registrerbar, og forfatteren bruker bakrusen som argument for å endre publikummets holdning til alkoholkonsum. Man kan også argumentere for at en endring av subjektet i mange tilfeller samsvarer med det Aristoteles kaller *atechnoi*, altså bevisformer som eksisterer allerede på forhånd, og som ikke er et tilveiebrakt via retorisk-metodisk innsats. Derimot vil en endring av objektet være et resultat av en retorisk overtalelsesstrategi. Denne strategien går ut på å endre selve fenomenet, for eksempel når forfatterne diskuterer farene ved sovemedisiner i dette sitatet fra *Helselære for ungdomskolen* fra 1969: ”Med en legeresept i hånden kjøper en seg søvn i tablettform” (Johannessen, Vellar, & Moe, s. 122). Her er objektet søvn endret fra å være en fysiologisk og mental hvileperiode til å bli en salgsgjenstand som man kan kjøpe seg for penger, framfor å fortjene ved en dags arbeid. I sistnevnte eksempel har forfatterne formet sitt argument ved å bruke en uventet topos for å skape en kvalitetsforskjell på ”ekte” og ”kunstig” søvn, hjemlet i en forestilling om at handelsvarer ikke har like god kvalitet som hjemmelagde ekvivalenter¹³.

Hvilke topoi man setter, er styrende for en debatt eller problemstilling, sier Iben Brinch Jørgensen i sin doktoravhandling, og fortsetter:

Egentlig betyr det å sette en topos å etablere logos, fordi topikken farger det totale virkelighetsbildet. Sett i et kritisk-retorisk metodeperspektiv er dette poenget viktig, fordi vi kan spore maktrelasjoner gjennom de topoi som settes i et tekstkompleks (Brinch Jørgensen, 2015b, s. 74).

Som nevnt over (i kapittel 4.1) mener Gjerstad at de samfunnsvitenskapelige tekstenes virkelighetsdefinerende makt bør tale for at slike tekster gjøres til gjenstand for en kritisk retorikk. Derfor vil jeg i denne oppgaven ta utgangspunkt i Jens E. Kjeldsens topoi-

---

¹³ At ”hjemmelaget” i norsk sammenheng er et kvalitetsstempel, er ikke særlig kontroversielt å hevde, bare se på reklametekster for ”*Noras hjemmelagde jordbærsyltetøy*”. I en annen kulturell kontekst ville muligvis ikke denne toposen fungert like godt. Min søster, som i snart tjue år har bodd i Italia, kan opplyse om at husmødre der til lands roser hverandres bakstverk ved å si: *Sembra fatto in pasticceria! - Det virker som det kommer fra konditoriet!*

klassifisering¹⁴ for om mulig å finne hvordan topikken farger virkelighetsbildet. Kjeldsen deler topoi inn i tre ulike former: de *strukturelle* topoi, de *formale* topoi, og *loci communes*. I tillegg til disse tre topoi vil jeg, inspirert av Jonas Gabrielsen, se på *eksempelet* som topisk argumentasjon.

4.5.1 Strukturelle topoi

Strukturelle topoi er et mentalt sted tanken går til for å finne allmenne synspunkter og overbevisende argumenter (Kjeldsen, 2006, s. 152). Aristoteles peker ut fem slike topoi i omtalen av den forensiske (den politiske) talen: de økonomiske ressursene, krig og fred, forsvaret, import og eksport og lovgivningen. I tekster som vil overbevise om avhold eller måtehold fra rusmidler, vil man blant annet kunne identifisere topoi som *helseskade*, *gruppepress*, *personlighetsforandring*, *framtidsodeleggelse* og *kriminalitet*. Disse strukturelle topoi er imidlertid ikke selve argumentene, men snarere grunnlaget og premissene for argumentet. Selv om premissene er allmenne synspunkter, er de ikke overbevisende i seg selv, de må settes inn i en logisk og rasjonell sammenheng for å overbevise publikum (Kjeldsen, 2006, s. 156-157). Denne sammenhengen minner om logikkens syllogisme, og danner de formale topoi.

4.5.2 Formale topoi

De formale topoi er grunnresonnementer og tankemønstre som er generelt anvendelige uavhengig av den konkrete situasjonen (Kjeldsen, 2006, s. 157), og brukes til å begrunne argumentets påstand. Ordet ”argument” kan i dagligtalen bety ”begrunnelse”, men i en mer faglig analytisk sammenheng vil ”argument” betegne en gruppe av minimum tre utsagn, hvorav to av dem er premisser som til sammen beviser et tredje – konklusjonen (Juel, 2011, s. 7). Denne konklusjonen kaller den britiske filosofen Stephen Toulmin for argumentets påstand - *claim* - som forsvares med et belegg - *data*. Som eksempel på dette nevner han påstanden ”Harrys hår er ikke sort”. Denne påstanden kan begrunnes med et belegg; dersom jeg blir oppfordret til å begrunne hvordan jeg kan konkludere om Harrys

---

¹⁴ Andre retorikere har klassifisert topoi etter andre kriterier. Aristoteles deler topoi inn i spesifikke og generelle topoi (Aristoteles, 2006 Retorikk I, 2.22), Jonas Gabrielsen deler topoi inn i fire fasetter, den *heuristiske*, den *kollektive*, den *inferensielle* og de *kognitive* fasetter (Gabrielsen, 2008, s. 19-83), mens Chaïm Perelman og Lucie Olbrecht-Tyteca deler topoiene inn i *kvalitative* og *kvantitative* topoi (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 83-99). Jeg velger imidlertid å bruke Kjeldsens inndeling fordi hans klassifisering for denne oppgavens vedkommende gir en nyttig fokusering i tre retninger; de strukturelle topois *sakstilknyttende* fokusering, de formale topois fokusering på logisk og topisk legitimitet, og loci communes *historisk-kulturelle* fokusering.

hårfarge kan jeg svare: ”Jeg har selv sett at han har rødt hår”. Denne påstanden er understøttet av et grunnprinsipp eller en regel, en hjemmel - *warrant* - som forbinder og rettferdiggjør sammenhengen mellom *claim* og *data*: ”Ettersom jeg selv har sett at Harrys hår har én farge, kan det ikke ha en annen” (ifølge Juel, 2011, s. 17-18). En slik *hjemmel* er ”en antaget regel, en generell norm eller et forsøg på en garanti for, at overgangen eller sammenhengen er der - og at den er at indse og acceptere for deltagerne i diskussionen” (Juel, 2011, s. 18). Det er ikke alltid et skarp skille mellom de to funksjonene *hjemmel* og *belegg*, presiserer Toulmin, det viktigste er at det er praktisk mulig i *noen* tilfeller. Vanligvis er det snakk om to litt forskjellige premisser: *belegget* betegner relevante, spesifikke forhold eller (påståtte) fakta som kan støtte poenget, mens *hjemmelen* betegner en mer generell grunnantakelse, en lovmessig regel, norm, prinsipp eller autoritet som forbinder påstanden og belegget.

De formale topoi er altså et slikt argument, som , med mer hjemlige termer, består av en *påstand*, hjemlet med en strukturelt topos (*belegget*), som igjen er forankret med en formelt topos (*det underliggende allmenne synspunktet*) for å skape en logisk og rasjonell sammenheng som overbeviser publikum (Kjeldsen, 2006, s. 157). I motsetning til logikkens *sylogisme* består ikke et retorisk argument av to ubestridelige fakta, ettersom det underliggende allmenne synspunktet kan være en antakelse eller en norm. Jonas Gabrielsen tar derfor til orde for at topisk kritikk må strekke seg ut over logikkens mål; topisk kritikk bør nemlig, i tillegg til å undersøke om premissene *understøtter* konklusjonen, også overveie premissenes *legitimitet* (Gabrielsen, 2014, s. 145 - 148). En topisk kritikk består derfor av to nivåer, *det topiske nivå* – der premissenes legitimitet undersøkes, og *det logiske nivå* – der man undersøker om det underliggende allmenne synspunktet understøtter premissene.

For å illustrere dette vil jeg bruke et eksempel fra en naturfagsbok fra 1992. Der står det: ”Hasj er det farligste stoffet, for det er begynnelsen til misbruk av de virkelig harde og livstruende narkotiske stoffene” (Gjefsen, Myhr, & Mæhle, 1992, s. 97). Argumentets tre elementer kan stilles opp på følgende måte:

Påstand: Hasj er det farligste stoffet.

Belegg: Hasj fører til bruk av harde og livstruende stoffer.

Hjemmel: Det som fører til misbruk av enda farligere stoffer må man unngå.

I eksempelet ovenfor kunne en topisk kritikk for eksempel problematisere argumentet på topisk og logisk nivå – ved først og fremst å ettergå premissene på det topiske nivået; om hasj virkelig er en inngangsport til hardere stoffer. Forskningen viser at risikoen for å

begynne å bruke harde narkotiske stoffer (som amfetamin, kokain og heroin) øker med kun én prosent som følge av hasjbruk (Melberg, Jones, & Bretteville-Jensen, 2010). På det logiske nivået fungerer premissene derimot bedre. De fleste vil være enige i at man bør unngå det som kan føre til enda større farer. I dette tilfellet er det kuriøst nok selve påstanden som ligger mest lagelig til for hugg, ettersom argumentet bygger på en selvimotsigelse: Ettersom forfatterne hevder at det finnes ”virkelig harde og livstruende stoffer” – og at hasj ikke en del av dem – vi publikum enkelt kunne ta til motmæle, og bevise sin innsigelse med at forfatterne selv innrømmer at hasj ikke er ”virkelig livstruende og hardt” – og dermed vanskelig kan kalles farligst.

4.5.3 Loci communes

Den siste hovedkategorien av topoi går under det latinske navnet *loci communes* – felles steder. Denne kategorien består av faste grunnsynspunkter, uttrykksmåter og klisjeer, og Jens E. Kjeldsen deler de inn i tre grupper (2006, s. 161): De *formularistiske* loci communes er faste skrivemåter som forekommer som formularer i teksten, slik som når en taler innleder med ”Jeg er ingen stor taler”. De *argumentative* loci communes er faste grunnsynspunkter, gjerne uttrykt som maksimer (en allmenn sannhet), setninger (bevingede ord) og ordspråk. Til sist har vi også de *historiske og kulturelle* loci communes. Disse kan for eksempel være grunnleggende livsprinsipper og verdier i et samfunn. Slike loci communes kan være vanskelige å identifisere fordi de anses som udiskutable, i tillegg til at de ofte er benyttet implisitt og indirekte. En nyttig framgangsmåte for å identifisere locus er ifølge Kjeldsen å konfrontere dem med sin motsetning (2006, s. 167): Overfor kvalitet kan vi stille kvantitet, overfor det vedvarende kan vi stille det flyktige. Slike antiteser er ikke minst nyttige i identifiseringen av de historiske og kulturelle loci communes, ettersom disse på grunn av sin uuttalte tilstedeværelse kan være krevende å identifisere.

4.5.4 Eksempelet som topisk argumentasjon

Ifølge Jonas Gabrielsen blir *eksempelet* i retorisk tradisjon ofte sammenlignet med logikkens *induksjon* ved at de begge bidrar til *generalisering*. Men mens induksjonen generaliserer kvantitativt, ved å sannsynliggjøre et utfall på bakgrunn av gjentatte observasjoner, er gjerne et eksempel kvantitativt ved at det generaliserer på bakgrunn av få argumenter, som dog er velkjente og gjenkjennbare for publikum. Et vitneutsagn kan være et eksempel som skaper presedens for et argument eller en bestemt topos. Videre

mener Gabrielsen at eksempelet har en *didaktisk* funksjon, ved at den forklarer en antakelse ved å konkretisere den. Formålet med eksempelet er i denne sammenhengen ikke å underbygge en antakelse, men å gjøre saken tydelig og forståelig for publikum. (Gabrielsen, 2008, s. 151-160).

Men i tillegg til denne tradisjonelle forståelsen av eksempelet tar Gabrielsen til orde for en tredje dimensjon; eksempelet som topisk virkemiddel. Et eksempel kan brukes til å trekke det som eksemplifiseres i en bestemt forståelsesretning. ”Et eksempel kan så at sige smitte af på det, det eksemplificerer, og dermed overføre et sæt af topoi fra én sag til en anden sag” (Gabrielsen, 2008, s. 164). Eksempelet påvirker dermed det som eksemplifiseres, i tillegg til at eksempelet kan benyttes persuasivt til å trekke en sak i en bestemt retning. Her brukes altså ikke eksempelet didaktisk for å gjøre en sak forståelig, men brukes snarere intensjonelt til å skape en *bestemt* forståelse. Eksempelet dikterer altså hvilke topoi den aktuelle saken kan forstås ut fra (Gabrielsen, 2008, s. 166).

4.6 Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsteori

Dersom en retor skal lykkes med å overbevise sitt publikum, må han eller hun ha forståelse for mottagerens forventningshorisonter¹⁵. Gjennom valg av argumenter og appeller velger – eller skaper – retoren samtidig sitt publikum (Kjeldsen, 2006, s. 321). Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tyteca definerer det retoriske publikum som *samlingen av dem taleren ønsker å påvirke med sine argumenter* (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 19). Perelman og Olbrechts-Tyteca ser ikke nødvendigvis for seg et konkret, faktisk publikum, deres begrep er snarere en forfatter-intern *forventing* om et faktisk publikums verdier og holdninger (Long, 1983, s. 107). Det avgjørende er ikke å vite hva taleren holder for riktig og viktig, men å ha kjennskap til tilhørernes synspunkter (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 23-24).

In real argumentation, care must be taken to form a concept of the anticipated audience as close as possible to reality. An inadequate picture of the audience, resulting from either ignorance or an unforeseen set of circumstances, can have very unfortunate results. Argumentation which an orator considers persuasive

---

¹⁵ Forventningshorisont defineres av Karl Popper som ”den samlede sum av våre forventinger, enten disse er bevisste eller ubevisste, eller kanskje til og med klart uttrykt i ett eller annet sprog. Dyr og barn har også sine mange og sine forskjellige forventningshorisonter” hevder han, og peker dermed på nødvendigheten av å forstå at mottakerens forventningshorisonter er individuelle og varierte (Popper, 1981, s. 66).

may well cause opposition in an audience for which "reasons for" are actually "reasons against" (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 20).

Denne forestillingen om publikum deler Perelman og Olbrechts-Tyteca inn i flere underkategorier, de viktigste for denne oppgavens del er *det partikulære publikum*, *det universelle publikum* og *det elitære publikum*.

4.6.1 Det partikulære publikum

Det partikulære publikum representerer holdninger og ideer man forventer hos et spesifikt publikum. Dersom taleren tilpasser sin tale til et partikulært publikum, står han i fare for å gjøre seg avhengig av argumenter som kan virke fremmede, eller i opposisjon med verdiene og holdningene til personer utenom talerens publikumbilde (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 31). Et eksempel på overtalelse som henvender seg til et partikulært publikum er appeller til det *foretrukne* (verdier, hierarkier eller loci), framfor det *virkelige* (det faktiske, sannferdige eller antakelige). Det er ikke dermed sagt at argumenter med premisser i det virkelige *ikke* henvender seg til et partikulært publikum, men appeller til det foretrukne henvender seg aldri til det universelle publikum (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 66). Jennifer E. Sigler (2015, s. 331-335) poengterer at Perelman og Olbrechts-Tytecas formulering på dette punktet kan føre til feiltolkning. Når de sier at "everything in argumentation that is deemed to related to the real is characterized by a claim to validity vis-a-vis the universal audience" (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 66), kan man lett anta at forfatterne mener at slike argumenter utelukkende henvender seg til det universelle publikum, selv om forfatterne skriver at dette er *et krav om validitet overfor det universelle publikum*, og ikke er å regne som utelukkende en henvendelse til det universelle publikum per se. Argumenter fra det virkelige kan også appellere til et partikulært publikum, men kan motbevise (se kap 4.6.2) med et mer vektig argument.

For å unngå at argumentasjonen faller på stengrunn hos publikum – eller at publikum tar til motmæle – oppfordrer Perelman og Olbrechts-Tyteca retoren til å redusere publikumets mangfoldighet; "for a composite audience, such as a parliamentary assembly, will have to be regrouped as a single entity to make a decision" (s. 31). En slik reduksjon av publikumets meningsvariasjoner gjøres best ved å henvende seg til *et universelt publikum*.

4.6.2 Det universelle publikum

Argumenter myntet på et universelt publikum må overbevise leseren om at de framsatte påstandene er av tvingende og uomtvistelig karakter, at de er selv-innlysende og har en absolutt og tidløs gyldighet, uavhengig av lokale og historiske faktorer. Selv-innlysende argumenter og allment aksepterte argumenter virker overbevisende, ved at publikum ikke kan motsi premisset for bevisføringen, og at publikum selv er med på å konstruere argumentets gyldighet. Argumentasjon myntet på det universelle publikum er altså *enthymemiske*¹⁶. Perelman og Olbrechts-Tyteca hevder at retorikk myntet på det universelle publikum således er maksimalt effektivt, fordi det utelukkende gjør bruk av logisk - i betydningen fornuftig og følgeriktig - bevisføring (1969, s. 32). Dette hjelper taleren til å velge argumenter og retoriske appeller. Jens E. Kjeldsen hevder også at det universelle publikum også stiller til rådighet de normer og standarder som alle andre publikum bør vurderes ut fra, og dermed kan det universelle publikum skille gode argumenter fra dårlige (Kjeldsen, 2006, s. 321-322). Perelman presiserer at talerens oppgave ikke først og fremst er å henvende seg til henholdsvis et partikulært eller et universelt publikum, men å tilpasse seg til – og omdanne det partikulære ved et publikum til – universelle dimensjoner (ifølge Kjeldsen, 2006, s. 322).

4.6.3 Det elitære publikum

Perelman og Olbrechts-Tyteca problematiserer imidlertid hvilke argumenter som kan anses som selv-innlysende. Kan ikke en universell konsensus være en uberettiget generalisering av en individuell intuisjon, i stedet for en objektiv sannhet? Begreper som har vært ansett som ”objektive fakta” og ”åpenbare sannheter” har variert betydelig i tid og rom. Derfor råder Perelman og Olbrechts-Tyteca til å være forsiktige med å tro på et universelt publikum som noe annet enn en forfatterkonstruksjon, altså som forfatterens egen idé om hvilke argumenter som kan overvinne motargumentene forfatteren selv ser for seg finnes hos sine medmennesker. Perelman og Olbrechts-Tyteca mener også at retoren ikke må undervurdere sitt publikum; dersom publikum ikke anerkjenner retorens argumenter, må retoren legge opp til en annen bevisføring. Perelman og Olbrechts-Tyteca hevder at det universelle publikum ofte forveksles med *det elitære publikum*, der det sistnevnte er et publikum utrustet med ufeilbarlig og overlegen kunnskap og dyd (s. 33).

---

¹⁶ Lloyd Bitzer (1959) hevder at Aristoteles med *enthymem* egentlig mener et argument der premisset er forankret i publikums verdisyn. Etter Bitzers definisjon vil altså argumenter rettet mot det universelle publikum være *enthymemiske*.

Det elitære publikum kan ofte ha likheter med det universelle publikum, fordi eliten ofte er et forbilde og en norm for allmenheten. Men for mennesker som ikke anerkjenner elitens rolle som modell og forbilde, vil det elitære publikum ikke være annet enn et partikulært publikum, og argumentene myntet på eliten vil ikke virke overbevisende.

4.6.4 Tilslutning på grunnlag av fakta, sannheter og antakelser

Perelman og Olbrechts-Tyteca presenterer interessante perspektiver på overenskomst på grunnlag av det virkelige. De mener at i argumentasjonsøyemed er fakta og sannheter avhengig av data som anses som *objektiv virkelighet*. De hevder at slike fakta ikke krever bevisføring, og de behøver følgelig ikke å argumenteres for. Dette begrunner de med at det ikke er noen grunn til å intensivere tilslutningen til generaliseringen av eller rettferdiggjøringen av det *faktiske* (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 67). Vi står altså bare overfor en *sannhet* dersom vi kan regne med udiskutabel universell enighet om sannheten. Men et faktisk utsagn kan gjerne stilles spørsmål ved på et senere tidspunkt, eller ved at motparten i debatten ikke autoriserer en uttalelse som fakta. Hvis sistnevnte er tilfellet, mener Perelman og Olbrechts-Tyteca at tvilen rundt faktumets objektivitet avslører at forfatteren har henvendt seg til et partikulært publikum, siden et større og mer mangfoldig publikum kan trekke utsagnet i tvil (1969, s. 68). Perelman og Olbrechts-Tyteca mener endatil at et faktum som tjener som premiss i et argument er uomtvistelig, men mister sin status som sannhet så snart det ikke brukes som et *utgangspunkt*, men som en *konklusjon* for et argument. Statusen som sannhet blir først gjenreist dersom utsagnet løsrives fra sin plass som konklusjon (s. 68). Mor Nille vil altså aldri bli en stein, all den tid konklusjonen ikke kan dissosieres fra syllogismens to premisser – at mor Nille ikke kan fly, i likhet med en stein.

Mens en *sannhet* blir svekket av å være konklusjonen i et argument, vil en *antakelse* bli styrket av samme posisjon. En antakelse er nemlig avhengig av å attesteres av premisser for å virke overbevisende på publikum. Men en antakelse kan også settes som et utgangspunkt for et argument. Eksempler på dette er antakelser om at kvaliteten til en handling sier noe om kvaliteten til den handlende, antakelsen om at det en fremmed forteller til deg faktisk er sant, eller antakelsen om hva som kan regnes som *normalt*. Sistnevnte vier Perelman og Olbrechts-Tyteca ekstra oppmerksomhet, fordi det normale er avhengig av gjenklang i en referansegruppe, nemlig de som drar nytte av at man etablerer en *normalisering*. Denne gruppen – som gjerne er en sosial gruppe – er gjerne en implisitt faktor som ikke påpekes uttrykkelig, ettersom man ikke tenker over at de

finnes. Likefullt vil antakelser om det normale – og dermed også hva som er å regne som unormalt – kreve tilslutning fra denne referansegruppen (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 70-72). I norske skolebøker vil for eksempel hyllesten av vin som gudenes drikk (Strand & Strand, 1998, s. 93) bare kunne legitimeres ut ifra at vin er et rusmiddel som anses som normalt. En lignende hyllest til et annet rusmiddel, som tobakk, metamfetamin eller opium, ville sannsynligvis ført til hevede øyebryn, ettersom referansegruppa – altså den sosiale gruppen som ikke anerkjenner disse rusmidlene som *normale* – ikke ville gitt sin tilslutning til en slik uttalelse.

4.6.5 Kritikk mot nyretorikkens publikumssyn

Flere retorikere har problematisert Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsforståelse. Debatten har blant annet dreiet seg omkring knytningen mellom termene partikulære og universelle *verdier* og partikulært og universelt *publikum*. Universelle verdier, mener Perelman og Olbrechts-Tyteca, er å finne i *fakta, sannheter* og *antakelser*. Partikulære verdier er imidlertid *verdier, hierarkier* og *loci* (Perelman & Olbrechts-Tyteca, 1969, s. 66 ff). Termene som brukes i *The New Rhetoric* medvirker til å skape forvirring. Eksempelvis forekommer ordet *verdier* (values) både som overordnet kategorinavn (universelle og partikulære verdier) og som undergruppe (som en del av de partikulære verdier). Perelman og Olbrechts-Tyteca skiller i tillegg mellom *abstrakte* og *konkrete* verdier, og skaper ytterligere hodebry ved å hevde at abstrakte verdier ofte framstilles argumentativt som *fakta* eller *sannheter*, mens konkrete verdier er synonymt med verdier i betydningen undergruppe av partikulære verdier (Sigler, 2015, s. 331-332). I tillegg har retorikere som John W. Ray, Alan G. Gross, James Crosswhite og Charlotte Jørgensen satt likhetstegn mellom universelle verdier og universelt publikum, samt partikulære verdier og partikulært publikum (Crosswhite, 1993; Gross, 1999; Jørgensen, 2009). Det virker fornuftig av Jennifer E. Sigler å påpeke at denne sammenblandingen ikke er Perelman og Olbrechts-Tytecas egen. Hun begrunner dette med at det ikke er Perelman og Olbrechts-Tytecas mening at universelle *verdier*, som fakta og sannheter, utelukkende blir benyttet til overbevisning av det universelle *publikum*, og at partikulære verdier bare kan brukes i overtalelse av det partikulære publikum (Sigler, 2015, s. 333).

Sigler konkluderer imidlertid med at Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsdefinisjon utelukkende er nyttig for *filosof*, og at denne publikumsforståelsen er lite hensiktsmessig å bruke for retorikere (2015, s. 348), siden sistnevnte aldri appellerer til et universelt publikum (s. 339). Jeg er imidlertid uenig med Sigler i denne slutningen.

Sigler ser ut til, slik hun selv skriver om Crosswhite (2015, s. 335), å ikke se forbi en dikotomisk forståelse om at filosofer appellerer til *fornuften*, mens retorikere appellerer til *følelser*. Hun kritiserer forståelsen om at filosofer er opptatt av argumentets *gyldighet*, og retorikere av *effektivitet*. Likevel kan det se ut som om hennes konklusjon om at Perelman og Olbrechts-Tytecas publikumsteori er unyttig for retorikere, er et produkt av et lignende syn på forskjellen mellom filosofer og retorikere. Retorikk er ikke utelukkende et redskap for overtalelse via følelser. Ifølge Eugene Garver var jo *logos* den primære appellform hos Aristoteles (se kapittel 4.3.3). En retorisk ytring vil få større tilslutning hos publikum dersom den er basert på *logos*, med gyldige fakta og sannheter, framfor utelukkende å bestå av pathosfulle følelsesutbrudd. Det ville dessuten være uklokt av en retoriker å velge en retorisk effektiv overtalelsesstrategi dersom argumentene kan tilbakevises av publikum. Jennifer E. Siglers konklusjon om at Perelman og Olbrechts-Tytecas universelle publikum utelukkende kan nyttiggjøres av filosofer synes derfor noe bastant.

4.7 Visuell retorikk

Retorikken er først og fremst skapt som et verktøy til verbal overbevisning. Jens E. Kjeldsen argumenterer imidlertid for at også *bilder* er en form for språk, ved å vise til bilders semiotiske funksjoner. Selv om semiotikeren Roland Barthes hevdet at fotografiet er i særklasse som en meddelelse *uten* kode (Barthes, 1977, s. 20) hevder Jens E. Kjeldsen at *ethvert* bilde kan utøve retoriske funksjoner både som indeksikalske og konvensjonelle tegn. Iben Brinch Jørgensen mener at "[h]vis man tillegger visuelle uttrykk evnen til å ville noe, kan man også mistenke dem for å ha mindre sympatiske hensikter som å manipulere og utøve makt over mennesker" (2015b, s. 66).

Ifølge Kjeldsen er bilder retorisk effektive gjennom det han kaller fire retoriske potensialer: *nærvær*, *realisme* og *dokumentasjon*, *umiddelbarhet* og *fortetning* (Kjeldsen, 2014, s. 290-296). Jo nærere noe føles, desto sterkere opplever vi det. Sammenlignet med det skrevne ord og verbaltekst, appellerer bildet sterkere til følelser og handling. Dette begrunner Kjeldsen i bildets evne til å skape retorisk tilsynelatende naturlige (re)presentasjoner og selvsyn (s. 291). Et bilde kan også ligne på virkeligheten – eller har et visst virkelighetspreg – og utøver derfor retorisk *realisme*. Bildet kan også *dokumentere*, og fungerer da som et avtrykk av virkeligheten. Fotografier, filmopptak og røntgenbilder er eksempler på en slik *indeksikalsk* funksjon (s. 291). Videre har bilder en sanselig *umiddelbarhet*, bildet kan forstås i én synshandling. Til sist har vi den *fortettende*

og argumenterende funksjonen. Mens en som lytter eller leser aktivt må opparbeide seg informasjon over tid, vil et bilde oppfattes umiddelbart, i det Kjeldsen kaller ”et øjeblikks eksplotion af udtryk og mening” (s. 294). Et godt retorisk bilde inneholder ikke bare sammenpressede emosjonelle appeller, men også konsentrerte argumenter. En slik dobbelt retorisk fortetning appellerer til pathos og logos samtidig, ved henholdsvis emosjonell og argumentativ enthymemisk fortetning.

Jeg har her gitt et raskt riss i de retoriske teoriene og begrepene jeg har benyttet i denne studien. Jeg vil nå vise de metodologiske valg jeg har truffet for denne oppgaven.

5 Metode

I boka *Philosophy of Social Science* stiller forfatteren Alexander Rosenberg følgende spørsmål:

Why have the social sciences not provided increasing amounts of cumulating scientific knowledge with technological payoff for predicting and controlling social processes? (Rosenberg, 2008, s. 14).

Rosenbergs konklusjon kan oppfattes som positivistisk når han konkluderer slik: Siden menneskeheten er gjenstand for alle slags krefter som er mulig å identifisere innen naturvitenskapen, i tillegg til krefter fra mange andre disipliner – som psykologiske, sosiologiske og økonomiske krefter – er det på nåværende tidspunkt for vanskelig å separere effekten av de enkelte påvirkningskreftene som bestemmer vår adferd. Og det kan se ut til at Rosenberg mener at med tilstrekkelig tid og ressurser til mer finmasket forskning (s. 15), vil de samfunnsvitenskapelige disipliner på sikt kunne oppnå en verdinøytral og interessefri lovmessighet, uavhengig av et fortolkende subjekt. Men så enkelt er det nok ikke. For mange samfunnsvitenskapelige forskere er ikke valget av foretrukne forskningsmetoder bare et instrumentelt anliggende, det er snarere et spørsmål som må besvares med forskerens *ontologiske* perspektiv; altså de grunnleggende antakelser forskeren har om hvordan den sosiale verden ser ut (Johannessen, Christoffersen, & Tufte, 2016, s. 50).

Vitenskapelig virksomhet blir i positivistisk tradisjon forstått som objektiv, verdinøytral og interessefri, uten subjektiv fortolkning og samfunnsmessige forhold (Sletnes, 2015). Derfor har den positivistiske vitenskapelige praksis blitt kritisert for at den ideologisk ”naturaliserer” de bestående forhold, og usynliggjør at forholdene kan være oppstått historisk, og derfor er foranderlige (Nielsen, 2015, s. 374).

Hermeneutikeren Martin Heidegger mener at fenomener i vår erfaringsverden ikke har betydning før vi får bruk for dem (Lægreid & Skorgen, 2006, s. 193). Et slikt ontologisk verdisyn utelukker at forskeren kan innta et verdinøytralt ståsted. Men ved reflektert oppmerksomhet omkring sine egne for-dommer kan forskeren redusere og motarbeide sine subjektive oppfatninger. Heidegger beskriver mennesket som kastet ut i en *væren*, der vi alltid er forstående og historiske vesener, og stadig tvinges til å foregripe vår egen framtid gjennom *utkast*. Slik skaper vi vår egen for-forståelse som vi bare kan motvirke ved å tre inn i en hermeneutisk sirkelbevegelse der vi beveger oss mellom vår egen forforståelses antakelser på den ene siden, og en forståelsens utvikling (som Heidegger kaller *utlegning*) på den andre siden. Heidegger mener at først når vi blir vår

egen forutinntatthet bevisst, kan vi gjøre oss håp om å kunne sette den til side, og åpne oss for den fremmede talens fremmedhet (i Lægred & Skorgen, 2006, s. 195). En forsker kan altså ikke oppnå objektivitet i en hermeneutisk forstand dersom han ikke kjenner sine egne forforståelser, og først ved å sette sin egen forutinntatthet til side vil han kunne være saklig, uhildet og upartisk. Selv om forskeren ved en stadig spiralbevegelse mellom *utkast* og *utlegging* vil oppnå stadig større løsrivelse fra sin egen forutinntatthet, vil han umulig kunne bli fullkomment nøytral og verdifri i sin forskning. Norman K. Denzin hevder at ”myten om objektive iagttager er dekonstruert. Den kvalitative forsker er ikke en objektiv, politisk neutral iagttager, der står uten for og over undersøgelsen af den sociale verden” (2015, s. 568). I kvalitative studier av mekanismer i samfunnet er det altså umulig å felle en verdinøytral dom, men i en hermeneutisk spiralbevegelse kan man oppnå stadig større erkjennelse av egne begrensede for-dommer. I tillegg kan man støtte seg til en teoretisk tradisjon, og på den måten finne en innfallsport til hvordan man skal gjennomføre analysen. I denne studien har jeg derfor valgt å benytte et fenomenologisk perspektiv, som jeg supplerer med et kritisk perspektiv.

5.1 Kritisk teori

Sentralt i et fenomenologisk forskningsperspektiv står tanken om å ikke redusere kompleksiteten i det subjektive, slik et objektivt-positivistisk grunnsyn kan sies å gjøre. I humanvitenskapelig forskning er derfor det fenomenologiske perspektivet vanligst, ettersom forskere innen disse disiplinene ser på mennesket som en aktiv medskaper av sin egen verden, og ikke et mekanisk apparat som passivt registrerer sanseinntrykk fra omverdenen (Jacobsen, Tanggard, & Brinkmann, 2015, s. 218-219).

I denne oppgaven vil det være naturlig med et kritisk-teoretisk perspektiv. Jeg ønsker å se på spenningsforholdet mellom det *virkelige*, og det *mulige* i de latente utviklingspotensialer i de sosiale samfunnsnivå som kommer til syne i lærebøkens verdisyn (Nielsen, 2015, s. 376). I kritisk tradisjon etterstreber man ikke en uhildet og ”verdifri” tilnærming, men forsøker å benytte en teoristøttet analyse til å dukke innunder overflaten på fenomenet man undersøker (Nielsen, 2015, s. 380). Med det kritiske perspektivet mener jeg likevel ikke et ideologikritisk perspektiv i politisk forstand. Innen ”Frankfurterskolen” sto den politiske ideologikritikken sentralt på 1930-tallet, gjennom nylesing av Karl Marx’ verker (Nielsen, 2015, s. 377). Denne studien er ikke tuftet på et ideologikritisk perspektiv i aksens mellom sosialistiske og markedsliberalistiske verdier,

men kan snarere ses på som en kritikk i et sosialt perspektiv, der jeg undersøker maktforhold, og forholdet mellom majoritet og minoritet.

Datamaterialet jeg skal analysere er sosialt konstituert, og er ikke f.eks. målinger av naturgitte fenomener, slik et naturvitenskapelig datamateriale ofte kan være. Siden jeg selv er en del av den sosiale sammenhengen tekstene er tatt ut fra, er det ikke mulig for meg å gjøre objektive beskrivelser av dataene (Hitching & Veum, 2011, s. 19). Mitt utvalg er det derfor ikke et objektivt korpus av læreboktekster, som gir et uttømmende bilde av hvordan rusmidler har blitt behandlet i skoleverket i ulike tidsperioder. Siden jeg selv er en av den sosiale verdenen jeg ønsker å beskrive, vil også tekstutvalget påvirkes av egne fortolkninger og forforståelser. Imidlertid vil jeg så samvittighetsfullt som mulig forsøke å velge ut læreboktekster som representerer samfunnets normer og konvensjoner.

Fra 1980-årene og fram til nå, har kvalitativ forskning dreiet fra en epistemologisk tankegang om at samfunnsforskere skal *dokumentere* virkeligheten - og dermed avsløre falske oppfatninger - til at man ser på samfunnsvitenskapens oppgave å dokumentere hvordan virkeligheten defineres på en måte framfor en annen. Dermed fokuserer forskningen på hvordan slike virkelighetsdefinisjoner privilegerer dominerende samfunnsgrupper. Kvalitativ forskning har altså endret fokus fra å undersøke ”det som virkelig skjer”, til å se hvordan diskurser og redegjørelser formulerer eller framkaller bestemte virkeligheter (Hammersley, 2015, s. 554). Til tross for at denne tradisjonen er relativt ny, lar den seg kombinere med kritisk teori. Kritisk teori bør ikke forstås som en metode eller fast fremgangsmetode, men snarere som et teoretisk refleksjonsrom (Nielsen, 2015, s. 373). Den kritiske teorien insisterer på å analysere kulturelle og samfunnsmessige prosesser i et helhetsorientert perspektiv. Analysen tar utgangspunkt i enkeltfenomenet, men reflekterer samtidig fortløpende over dets relasjon til helheten (s. 374). Frankfurteren Jürgen Habermas ønsket å løsrive bevisstheten fra de etablerte maktforhold, og ved kritisk selvrefleksjon gjøre det mulig å etablere en herredømmefri dialog mellom samfunnets borgere. Han knytter denne løsrivelsen til et språklig perspektiv:

Interessen for myndighet er ikke bare en interesse som så å si svever for våre øyne, den kan innses a priori. Det som skiller oss ut fra naturen er nemlig det eneste saksforhold som vi kan kjenne ut fra dets natur: språket. Med dets struktur er myndighet gitt for oss (Habermas, 1969, s. 24).

Den menneskelige interessen for myndighet kobler han altså til språklighet. Med dette impliserer han at myndighet og maktstrukturer kan oppløses og etableres ved

språkhandlinger. Men han mener også at kulturell og sosial praksis må betraktes som en språklig formidlet størrelse (Nielsen, 2015, s. 385). Et slikt teoretisk perspektiv er nyttig for denne studien, ikke bare fordi jeg i denne oppgaven gjør en diskursiv topoiundersøkelse av rusrelaterte samfunnsproblemer, men også fordi rusdiskursen som kommer til syne i lærebøkene også representerer et maktperspektiv, der lærebøkens verdisyn ikke bare er konstituert av samfunnets normer, men også kan ha mulighet til å konstituere samfunnets verdisyn (Englund et al., 2003). Ved å hermeneutisk se på det helhetsorienterte perspektivet vil jeg forsøke oppnå objektivitet ved saklighet og uhildet forståelse av helheten.

5.2 Retorisk kritikk eller tematisk analyse?

Retorikk er kort fortalt læren om å overbevise. Dette betyr ikke at jeg forutsetter at læreboktekstene er retoriske i den forstand at de er intensjonelt persuasive, med et klart formål om å overtale og overbevise de som leser boken om bestemte synspunkt. Jens E. Kjeldsen oppfatter all kommunikasjon som retorisk, et syn han også deler med for eksempel Sonja Foss, som sier at retorikk er ”the action humans perform when they use symbols for the purpose of communication with one another” (Foss, 1996, s. 4).

Retorisk kritikk har som formål å undersøke hvordan en tekst inngår i et samspill med en gitt kontekst (Lund & Roer, 2014, s. 11). Ifølge Marie Lund og Hanne Roer skal en retorisk kritikk ”insistere på et blik for tekstens helhet” (Lund & Roer, 2014, s. 28). Dessuten må en retorisk analyse se på samspillet mellom form og innhold i tekstene man skal analysere. Dersom man ensidig fokuserer på enkeltstående argumenter eller delargumentasjoner for å belyse en teoretisk eller generell problemstilling, kvalifiserer ikke studien til å kalles en retorisk kritikk. Lund og Roer mener at en slik studie, som utlegger enkeltstående påstander eller emner, snarere er en *tematisk analyse* (Lund & Roer, 2014, s. 28). Jeg mener likevel at denne studien kvalifiserer til å kunne kalles en retorisk kritikk, selv om jeg ikke oppfyller Lund og Roers krav. I denne studien er nemlig ikke *teksten* den avgrensede enheten. Min enhet er derimot et *tema* i et diakront perspektiv. For å parafasere Lund og Roer vil jeg hevde at denne studien ”insisterer på et blikk for *temaets* helhet”, ved at jeg foretar en retorisk kritikk av *temaets* helhetlige utvikling.

5.3 Datautvalg og utvalgskriterier

Metodologisk bruker jeg dokumentanalyse med hermeneutisk lesing av læreboktekster. Ifølge Kennet Lynggaard (2015, s. 153) vil en dokumentanalyse først og fremst avstedkomme fire metodologiske utfordringer:

- Etter hvilke kriterier samler jeg inn mitt datamateriale?
- Hvordan får jeg adgang til relevant datamateriale?
- Hvordan gjennomfører jeg en systematisk analyse av dokumentene?
- Hvordan kan jeg på en hensiktsmessig måte presentere resultatene fra dokumentanalysen?

Disse fire kulepunktene representerer hvert sitt trinn i den dokumentanalysens metodologiske prosess, og jeg vil i de følgende kapitler besvare disse spørsmålene hver for seg.

5.3.1 Kriterier for innsamling av datamateriale

I denne oppgaven vil jeg analysere norske læreboktekster produsert de siste hundre år. Jeg ønsker ikke bare å kartlegge tekstuelle endringer for seg selv, men også finne sammenhenger mellom tekstlige og samfunnsmessige endringer. Men læreboktekstene kan ikke behandles isolert, jeg må også ta hensyn til viktige tekst-eksterne faktorer, såsom skolepolitiske forhold og styringsdokumenter, og samfunnsmessige og historiske endringer og hendelser. Slike utenomtekstlige faktorer påvirker meningsskapingen i teksten på ulike måter (Veum, 2011, s. 89).

Jeg har derfor truffet to grunnleggende avgjørelser: For det første vil jeg benytte læreplanene som et sentralt utvalgskriterium for hvilke tekster jeg vil analysere. Dersom læreplanen for eksempel har fastsatt at rusmidler skal være et tema i naturfag i 4. og 7. klassetrinn, velger jeg å se på lærebøker for disse fagene.

For det andre vil jeg undersøke om store samfunnsendringer har påvirket rustekstene. Eksempler på slike endringer er forbudstiden fra 1916 til 1927, den 1. og 2. verdenskrig, samt motkulturens oppblomstring på 1960-tallet. Dette er viktige historiske samfunnshendelser som ikke førte til endringer i læreplanenes omtale av rusmidler, men som likevel kan ha hatt en innvirkning på hvordan lærebokforfatterne har skrevet om rusmidler. Jeg har valgt å følge læreverk gjennom flere revisjoner, slik at jeg kan sammenligne utviklingen av det samme tekstmaterialet. Dette gjelder læreverkene

Helselære, der jeg ser på seks ulike utgaver utgitt mellom 1910 og 1961¹⁷, samt to revisjoner av både *Tellus 9* og *Yggdrasil 7* utgitt mellom 1998 og 2008. I Tabell 1 finner du en oversikt over lærebøkene jeg har analysert i denne oppgaven.

Tabell 1 Kildemateriale fordelt etter tidsperiode

Læreplan	Tittel	Forfatter	Årstall	Klassetrinn
Før 1. Verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1910	7 til 8
Etter 1. verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1920	7 til 8
Normalplan 1922	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1931	7 til 8
Normalplan 1939	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1939	7 til 8
Etter 2. verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1952	7 til 8
Normalplan 1954	<i>Naturkunnskap for folkeskolen</i>	Holmsen et al.	1961	7 til 8
Normalplan 1965	<i>Fysiologi og helselære</i>	Rossavik og Rodahl	1970	7 til 9
Mønsterplan 1974	<i>Samfunnskunnskap/Naturfag B</i>	Hansen	1979	5
	<i>Samfunnskunnskap/Naturfag C</i>	Hansen	1980	6
	<i>Kropp og helse</i>	Hansen	1975	7 til 9
	<i>Samfunnskunnskap 2</i>	Figved et al.	1979	8
Mønsterplan 1987	<i>Tro og håp</i>	Gjefsen et al.	1993	6
	<i>Møte med livet</i>	Kristensen et al.	1989	7
	<i>Naturfag 7</i>	Gjefsen et al.	1992	7
	<i>Ung i Norge</i>	Amundsen	1988	8
L97	<i>Smak og behag</i>	Kjøllesdal et al.	1998	5 til 7
	<i>Yggdrasil 7</i>	Bakkeli et al.	1998	7
	<i>Tellus 9</i>	Ekeland et al.	1998	9
	<i>Midgard</i>	Flatby et al.	1999	7
	<i>Samfunnskunnskap 9</i>	Strand og Strand	1998	9
Kunnskapsløftet	<i>Yggdrasil 7</i>	Bakkeli et al.	2008	7
	<i>Globus 7</i>	Libæk et al.	2008	7
	<i>Zoom</i>	Henriksen	2008	8 til 10
	<i>Tellus 9</i>	Ekeland	2007	9

¹⁷ Den tidligere separate boken *Helselære* er i 1961 innlemmet i den generelle læreboken i naturfag *Naturkunnskap for folkeskolen*, framfor å være en separat lærebok innen det samme faget.

5.3.2 Relevant datamateriale

Lynggaards neste metodologiske problem var hvordan man får adgang til relevant materiale. Diakrone studier er ofte konsentrert om et tekstlig datamateriale. I mitt tilfelle vil alternative kildeinnsamlingsmetoder, som f.eks. observasjonsstudier og intervju av lærebokforfatterne, være umulig å gjennomføre på lik linje for hele tekstkorpuset. Min metode blir derfor primært å se på læreboktekstene.

Jeg har valgt å hente mine analysetekster fra hver læreplanrevisjon, fra den første normalplanen i 1922 til kunnskapsløftet 2006. Den observante leser vil oppdage at jeg ikke befatter meg med læreplanrevisjonen fra 2013. Årsaken til dette er at siden 2009 har det faktisk ikke kommet ut en noen nye lærebøker i aktuelle fag på noen av de store forlagene.

Jeg vil analysere ett læreverk fra hvert aktuelt fag, i hver læreplanperiode. I utgangspunktet ønsket jeg å velge de mest brukte læreboksteksene. Imidlertid er det umulig å oppdrive salgsoppgaver for læreverkene tilbake i tid. Jeg velger derfor å plagiere Ole Andreas Isagers strategi for tekstvalg, presentert i hans doktoravhandling. Jeg vektlegger i likhet med ham de følgende forhold:

- 1) På begynnelsen av forrige århundre var Cappelen det dominerende forlaget når det gjaldt lærebøker.
- 2) Jo flere opplag en lærebok har kommet i, dess mer sannsynlig er det at den har solgt godt (Isager, 1996, s. 63).

Jeg avgrensner meg til å analysere de oppslagene i lærebøkene som omtaler rus som helhetlig tema. Følgelig velger jeg bort oppslag der rusmidler og rusmiddelbruk opptrer sporadisk og flyktig. Eksempelvis vil jeg ikke se nærmere på oppslag som omtaler f.eks. pinsebevegelsens avholdskultur, eller statistikker på hvor stor del av alle trafikkulykker som skyldes kjøring i alkoholpåvirket tilstand, dersom statistikken inngår i en trafikkrelatert kontekst.

5.3.3 Analyse av dokumentene

Den neste utfordringen er hvordan jeg kan foreta en systematisk analyse av datamaterialet. Jeg ønsker å analysere mitt materiale ved å benytte det kvalitative analyseverktøyet *ATLAS.ti*. Dette dataprogrammet er et verktøy for koding av kvalitative dokumenter, og vil hjelpe meg å analysere topoiene, samt å redusere og sortere mitt datamateriale. Min koding er todelt, jeg ønsker å bruke både en deduktiv *begreps- og teoristyrte koding* der jeg benytter begreper og teori fra retorisk teori, og en induktiv

datastyrt koding som bygger direkte på datamaterialet (Kristiansen, 2015, s. 485). Jeg ønsker å benytte en firetrinns framgangsmåte presentert Lisa S. Villadsen (2002, s. 7-8) til min retoriske kritikk. Denne framgangsmåten består av de fire trinnene *tekstanalyse*, *analyse av den retoriske situasjon*, *fortolkning* og *vurdering*. De datastyrte kodene vil danne grunnlaget for tekstanalysen i min retoriske kritikk. Jeg vil deretter analysere den retoriske situasjonen, før jeg bruker mine begreps- og teoristyrte koder til en fortolkning av tekstens egenskaper og funksjon. Deretter vil jeg gi en samlet vurdering av tekstene, både en tekstintern, retorisk analyse av de enkelte tekstene, og en sammenligning av rustekstenes diskurser i et diakront perspektiv. Kodingen av analysematerialet vil sikre objektivitet ved å vise mine refleksjoner rundt kodene, og mine kategoriseringer og grupperinger av disse kodene. Videre får tekstene en mulighet til å ”protestere” mot min forforståelse, for eksempel i tekstutdrag som strider imot de generelle topiske kategoriene.

5.3.4 Presentasjon av funnene

Den siste metodologiske utfordringen er et spørsmål om hvordan jeg vil presentere resultatene av dokumentanalysen. Først og fremst må jeg stille opp mitt datamateriale i et register som gir leseren en umiddelbar oversikt over tekstmaterialet. Et eksempel på en slik framstilling ses i Tabell 1. Det er ofte et godt poeng å ikke utelukkende la analyseprosessen framgå av metodeoverveielser, men også i presentasjonen av analyseresultatene. Dette kan gjøres ved å guide leseren gjennom analyseprosessen, og dets mellomregninger i selve teksten. Masteroppgavens omfang gjør det mulig for meg å presentere flere detaljanalyser, både med såkalte ”displays” - tekstrepresentasjoner i form av en matrise - og med tekstutdrag og sitater. Siden oppgaven er diakron, er det fornuftig å vise hvordan lærebokas topoi har utviklet seg over tid, og å presentere denne utviklingen for leseren ved hjelp av kvantitative framstillinger av forekomster, gjerne i kombinasjon med kvalitativt utvalgte eksempelsitater (Lynggard, 2015, s. 165-166). I presentasjonen av mine funn kan jeg dokumentere objektivitet ved å synliggjøre mine metodologiske valg, og gjøre mine analyser transparente for leseren.

6 Analyse

I den korte allegoriske novellen *Om nøyaktighet i vitenskapen* forteller den argentinske forfatteren Jorge Luis Borges om et rike, der kunsten å lage kart nådde et slikt presisjonsnivå at kartmakerne tegnet et kart med samme omfang som selve riket, og som punkt for punkt sammenfalt med det (Borges, 1999 [1946]). En slik detaljrikdom er naturligvis umulig å oppnå i en masteroppgave. Min oppgave blir snarere – om jeg skal fortsette i samme billedspråk som Borges – å lage et håndterbart kart over rusfeltet i norske lærebøker. Mange av detaljene må velges bort, mens de viktigste endringene i landskapet må tegnes inn. Kartet vil markere de høyeste fjellene og vise de viktigste dalstrøkene, mens skogkleddede åser og veiløse vidder knapt blir risset opp.

La meg være litt mer konkret: Mange av eksemplene i dette analysekapittelet er valgt ut på grunn av deres retoriske kraft, og ikke fordi de skaper et ”gjennomsnittets interesse” i lærebøkernes argumentasjon.

6.1 Topoi

Jeg velger å dele inn analysen inn etter ulike topoi; topoi om årsaker til rusmiddelbruk, topoi om rusmiddelbrukeren, topoi om det kollektive versus det individuelle, og topoi om selve rusmidlene. Jeg vil først se nærmere på årsakstopoi.

6.2 Topoi om årsaker til rusmiddelbruk

Vitenskapelige undersøkelser har forsøkt å gi forklaring på *hvorfor* mennesker ruser seg. Svaret på dette enkle spørsmålet er svært komplekst, og forskningen har ikke resultert i noe entydig svar. Man vet bare at mennesket til alle tider har brukt rusmidler, som forfatteren Mike Jay uttrykker det: ”We were taking drugs long before we were human (i Nutt, 2012, s. 65).

I lærebøkene har man i hovedsak forsøkt å forklare hvorfor mennesker *misbruker* rusmidler, framfor å beskrive hvorfor man *bruker* rusmidler. Dette ser vi allerede i Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* fra 1920, der vi kan lese at:

Hos karaktersvake mennesker kan selv en måteholden nytelse av alkohol gå lett over i misbruk. Særlig farlig er selskapslivet for slike mennesker. Det er en gammel inngrodd *skikk* at det skal nytes ”sterk drikke” i selskaper og annet festlig samvær. Folk som er for svake til å holde måte, har her lett for å komme i vane med å drikke. Farligst er drikkeskikken for unge mennesker som kommer ut i livet

på egen hånd. Mange håpefulle unge mennesker er kommet på avveier, fordi de skulde være ”karslige” og drikke i lag med kammerater. På den måten er mange blitt trukket inn paa forbryterbanen og havnet i fengsler. Enda fler er mer og mer sunket ned i fattigdom¹⁸ (Holmsen et al., 1920, s. 45).

Her finner vi tre topoi som har holdt seg helt til våre dager: karaktersvakhet, festkultur, og gruppepress. Jeg har redusert de ulike forklaringene på hvorfor mennesker bruker rusmidler til fire ulike topoi (sortert etter antall forekomster): *festkultur og gruppepress*, *rusens kulturelle status*, *flukt fra virkeligheten*, samt topoi om selve *rusmiddelbrukeren*, i tillegg til et mangfold mer kuriøse forklaringer. Jeg vil i det følgende presentere disse topoiene hver for seg, samt presentere utdrag av min analyse, eksemplifisert med tekstutdrag fra lærebøkene.

6.2.1 Festkultur og gruppepress

Gruppepress som årsaksforklaring på rusmiddelbruk ser vi allerede i 1920-revisjonen av Holmsen, Schreier og Strøms *Helselære*¹⁹. Der kan vi lese: ”Mange håpefulle unge mennesker er kommet på avveier, fordi de skulde være «karslige» og drikke i lag med kamerater. [...] Det var også bra om alle kunde skjønne *hvor skammelig det er å drikke sig fra sans og samling*, og hvor lumpent det er å *friste andre til å drikke*” (Holmsen et al., 1920, s. 45). Holmsen et al. har altså to adressater i omtalen av gruppepress, både de som vil være karslige sammen med kamerater, og de som frister andre til å drikke. Forfatterne argumenterer nemlig både for det individuelle ansvaret for å motstå gruppepress, og det kollektive ansvaret for å ikke øve gruppepress. Tilsvarende formuleringer ser vi også i de kommende revisjonene av Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære*. Også i Rossavik og Rodahls *Fysiologi og helselære for ungdomsskolen* fra 1970 er gruppepress knyttet til det kollektive ansvaret:

Det hender dessverre at vertskapet ikke godtar et ”nei takk”. De nøder og tvinger andre til å drikke, uten tanke på hvilke alvorlige følger det kan få. En god vertinne eller vert sørger alltid for også å ha alkoholfrie drikkevarer når det serveres alkohol (Rossavik & Rodahl, 1970, s. 81)

Her er det vertskapet som stilles til ansvar for å volde gruppepress. Det er rimelig å tro at forfatterens vertskap var ment å være myndige personer, som har lov til å skjenke

---

¹⁸ Markeringer, uthevelser og kursiveringer er forfatterens egne, såfremt annet ikke er oppgitt.

¹⁹ Interessant nok forklares ikke rusårsaker i førsteutgaven av Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* fra 1910.

alkoholdig drikke til like voksne medmennesker, og ikke direkte myntet på ungdomsskole-elevne som leste teksten. Annerledes stiller det seg i omtalen av narkotiske stoffer, der det mer ungdommelige ordet *kameratene* kan tyde på at forfatterne beskriver et yngre miljø: ”Det kan hende at kameratene oppfordrer, eller at andre som allerede er avhengige, lokker. Det er et forholdvis typisk trekk at de som lider av en last, gjerne trekker nye ofre med seg” (Rossavik & Rodahl, 1970, s. 86). Her spiller forfatterne enda sterkere på det umoralske ved å utøve gruppepress, gjennom den formale toposen om at den som lider av en last typisk lokker nye ofre med seg. Imidlertid later det til at den umoralske ved å utøve gruppepress etterhånden nærmer seg en tanke om at det også er umoralsk å ikke stå imot gruppepress. I *Ung i Norge* (Amundsen, 1988) skriver forfatteren om de rusmiddelavhengige at ”vennene spilte en viktig rolle for flere av dem som begynte. De ble påvirket av det de trodde var gode venner” (s. 57). I denne sammenhengen er det mulig å tolke at evnen til å *la seg påvirke* av vennene sine, er en like stor mangel på dyd som *det å påvirke*. I Gjefsen, Myhr og Mæhles *Naturfag 7* skriver forfatterne at *drikkepress* i mange miljøer er *usynlig* (Gjefsen et al., 1992, s. 96). Det usynlige presset nevnes også i omtalen av tobakk, og blir utdypet ytterligere ved å hevde at ”ingen maser om at du skal begynne å røyke. Men når noen røyker, er det lett å gjøre som dem for å følge med i strømmen, tro at en er mer voksen og ikke skulle seg ut” (s. 92). Etersom gruppepresset i sistnevnte lærebok framstilles som *usynlig* vil det være vanskelig å anklage noen bestemte aktører for å utøve gruppepress. Dermed hviler ansvaret på den som lar seg påvirke. Dette personlige ansvaret hos den som utsettes for gruppepress er enda tydeligere i *Samfunnskunnskap 9* (Strand & Strand, 1998), der man forklarer fenomenet på følgende måte:

Gruppepress virker inn på mye av det vi gjør. Både klesdrakt og oppførsel blir preget av vennene eller gjengen vi omgås med. Hvis gjengen mener at rusmidler er helt *all right*, da kan det bli vanskelig å stå imot. Hvordan ville du reagere hvis du er på en fest der noen av vennene dine har fått tak i øl? Flaskene sendes rundt, og *alle* må drikke sine slurker. Du har ikke lyst på øl, men tør du å si ifra, og hva skal du eventuelt gjøre? (Strand & Strand, 1998, s. 85).

Her er det vanskelig å forstå annet enn at ansvaret for å motstå gruppepresset, er større enn ansvaret for å ikke utøve gruppepress.

De ulike måtene å beskrive gruppepress på representerer også ulike publikumsforestillinger. I eksempelet fra *Helselære 1920*, nevnt innledningsvis i kapittelet, bruker forfatterne en formelt topos:

Påstand: ”Mange håpefulle unge mennesker er kommet på avveier, fordi de skulde være «karslige» og drikke i lag med kamerater” (Holmsen et al., 1920, s. 45).

Belegg: Drikking fører til at man kommer på avveie.

Hjemmel: Dersom et motiv om å framstå karslig får deg til å gjøre en handling som leder deg på avveier, er ikke motivet legitimt.

Den formale toposen – hjemmelen – i dette argumentet er vanskelig å motsi, siden de fungerer som premiss for ytringen. Ettersom argumentet er formulert som en formell topos framstår premissen som *uomtvistelig*. Ettersom argumentet også har form som en observasjon om rusmekanismene i en reell verden, framstår argumentet også som *virkelig*. Man kan dermed hevde at argumentet henvender seg til et universelt publikum.

I de tekstene der lærebokforfatterne appellerer til publikums egne erfaringer, settes imidlertid leseren i stand til å protestere mot argumentet på en helt annen måte. Dette er for eksempel tilfellet i eksempelet fra *Naturfag 7* fra 1992: ”Men når noen røyker, er det lett å gjøre som dem for å følge med i strømmen, tro at en er mer voksen og ikke skille seg ut” (Gjefsen et al., s. 93). Her vil argumentet bare aksepteres av de som anerkjenner at man gjør visse handlinger motivert ut ifra et ønske om ikke å skille seg ut og å følge strømmen, samt at man tror man er mer voksen enn man i virkeligheten er. For lesere om *ønsker* å drikke øl eller røyke på fest, vil argumentet om at de utsettes for gruppepress også oppfattes som uriktig. Ungdom – på søken etter identitet, egenart og løsrivelse fra sine foresatte – er trolig opptatt av å framstå som uavhengige og med ansvar for egne handlinger. Derfor kan det diskuteres om det å påpeke at røyking har sin årsak i manglende evne til selvstendighet og ansvarlighet, er en vellykket strategi. Det vil i alle fall neppe styrke forfatterens ethos. Ettersom toposen er frittstående, og ikke fungerer som et premiss for en formell topos, er det heller ikke vanskelig å motbevise den utfra egne *verdier og holdninger* – selv om disse verdiene skulle kunne avvike fra de valg man faktisk treffer. Mye taler for at dette argumentet bare henvender seg til et partikulært publikum, i dette tilfellet de som erkjenner at mennesker handler ut ifra et ønske om å ikke skille seg ut, og som ikke faktisk har interesse av å prøve ut rusmidlene.

6.2.2 Rusens kulturelle status

Rusens kulturelle status danner også en gruppe sentrale topoi. Før 1960 var alkoholbasert ruskultur så godt som enerådende, og følgelig er det fyllekultur og rus i forbindelse med fester som vies oppmerksomhet av forfatterne. I Holmsen, Schreiner og Strøms

Helselære-utgaver fra 1920 til 1961 er fyllekulturen sentral. ”Trang til alkohol er hverken medfødt eller arvelig. Men drikkeskikkene fører ofte til fyll”, lyder det i *Helselære* fra 1952 (Holmsen, Strøm, Schreiner, Berg, & Strøm, s. 72). Som eksempelet i Tabell 2 viser, finnes det tydelige likhetstrekk mellom ulike bøkens beskrivelse av koblingen mellom fest og alkohol:

Tabell 2 Beskrivelsene av festkulturen i 1920 og 1998

Helselære (Holmsen et al., 1920, s. 45)	Samfunnskunnskap 9 (Strand & Strand, 1998, s. 85)
Det er en gammel inngrodd <i>skikk</i> at det skal nytes ”sterk drikke” i selskaper og annet festlig samvær. Folk som er for svake til å holde måte, har her lett for å komme i vane med å drikke.	På den annen side er det mange som mener at et vellykket selskap må ha god mat og godt drikke, og ”godt” drikke er ofte øl eller vin. Det er noe som heter <i>å drikke med måte</i> .

Disse to utsagnene er heller kjølige i sin anerkjennelse av rusens kulturelle funksjon, og markerer avstand til argumentets gyldighet ved ulike avstandsmarkører:

- adjektivene *gammel* og *inngrodd*, samt modalt hjelpeverb: *skal nytes*
- reservasjonsmarkøren *det er mange som mener at*

At lærebøkene markerer sin skepsis til rusmiddeltradisjonen oppleves imidlertid ikke som konfronterende og truende på leseren. Men i et tekstutdrag fra *Samfunnskunnskap 9* oppleves lærebøkens avstandstagen annerledes:

Holdninger til rusmidler er viktig. Noen synes det er *tøft* å røyke, at det er *kult* å drikke pils, at det er *spennende* å røyke hasj, at det er *utfordrende* å prøve hardere stoffer. En persons holdninger kan blant annet forandres gjennom diskusjon, men det er tross alt forskjell på det å tenne en sigarett og å ta en ecstasypille (Strand & Strand, 1998, s. 85).²⁰

Hva er forskjellen mellom disse eksemplene? Svaret ligger i at lærebøkene i sistnevnte eksempel utelukkende viser forbehold til *verdier og holdninger*, mens lærebøkene i de to

²⁰ I dette eksempelet er dessuten graderingen av rusbrukens moralske implikasjoner også uheldig; å ta en pille ecstasy blir sett på som betydelig mer umoralsk enn å røyke. Her er det utvilsomt legaliteten, og ikke helserisikoen, som skaper grensedragningen – en sigarett-røykende ungdom vil fremdeles kunne oppfattes som et forbilde for allmenheten, mens en ungdom som bruker ecstasy viser norm-overskridende oppførsel. For ungdom i opposisjon mot samfunnets normer vil argumentet sannsynligvis oppfattes som *elitært*.

eksemplene i tabellen viser forbehold til *en måte å oppfatte verden på*. Eksemplene i Tabell 2 stiller ikke spørsmål til *virkeligheten om* at rusmidlene har status som foretrukket drikke i selskaper, de trekker i tvil om disse argumentene er gyldige. Som Perelman og Olbrechts-Tyteca påpeker, vil argumenter om det virkelige oppfattes som henvendelser til et universelt publikum, mens argumenter om verdier og holdninger henvender seg til et partikulært publikum. Når læreboka viser avstand til *verdisynet* om at det er tøft å røyke, kult å drikke pils og spennende å røyke hasj, vil de samtidig ekskludere lesere som anerkjenner disse verdiene og holdningene. Og ventelig er det nettopp disse leserne det er viktigst å overbevise.

I *Samfunnskunnskap 9* fra 1998 problematiserer forfatterne også *protesten* som årsak til rusmiddelbruk:

Protest mot de voksnes holdninger og meninger er heller ikke ukjent blant ungdom. De fleste vil påstå at det er en naturlig utvikling, at ungdomsopprør er en måte å bli moden og selvstendig på. Men hvis protesten og opprøret gir seg utslag i en overdreven bruk av rusmidler, er det da et sunt opprør? (Strand & Strand, 1998, s. 86).

I dette tekstutdraget benytter forfatterne seg av to ulike loci communes med ulik funksjon:

- *Livsprinsippet*: Ungdomsopprør er en måte å bli moden og selvstendig på, og er derfor en del av en naturlig utvikling.
- *Verdisynet*: Et opprør eller en protest som fører til overdreven bruk av rusmidler er ikke et sunt opprør.

Det sistnevnte verdisyntet er formulert som et retorisk spørsmål, og er ment som en korrigerende av livsprinsippet om at ungdomsopprør er en del av den naturlige utviklingen. Det later til at forfatterne ønsker seg et ungdomsopprør som ikke bryter samfunnets normer. Et slikt ungdomsopprør ville nok blitt oppfattet som et ”naturlig” og ”sunt” ungdomsopprør, men ungdommen selv ville neppe opplevd et slikt lovlydig ungdomsopprør som særlig tilfredsstillende. Man kan derfor hevde at forfatterne henvender seg til et elitært publikum, som verdsetter et mildt og broddløst ungdomsopprør; som ventelig vil gagne de etablerte institusjonene, og ikke utfordre den rådende samfunnsstrukturen.

6.2.3 Flukten fra virkeligheten

Siden 30-tallet har topoi om *virkelighetsflukt* vært benyttet for å forklare hvorfor noen mennesker ruser seg. Lærebøkene skriver at rusmiddelet brukes for å *glemme, redsel for*

livets realiteter og å flykte fra det vanskelige. Toposen er i seg selv problematisk. Å flykte fra virkeligheten oppfattes som mangel på dyd.

Tabell 3 Beskrivelser av virkelighetsflukt i lærebøkene

Virkelighetsflukt	Tekst-eksempler
Holmsen, 1939, s. 57	Sorger og skuffelser frister ofte til å søke glømsel i flaska. Det hjelper ikke lenge, og så blir det å ty til flaska igjen.
Holmsen, 1952, s. 72	Mange drikker til stadighet for å glemme sorger og vanskeligheter.
Rossavik, 1970, s. 84	At misbruk av rusgift er så utbredt, skyldes vel en alminnelig svakhet hos mennesket. Ofte vil en redsel for å møte livets realiteter og motgang føre til en flukt inn i en verden av uvirkelighet.
Bjørgum, 1975, s. 116	Jo mer en venner seg til å se på stoffet som en medisin mot skuffelser, desto færre skuffelser kan en tåle, og til slutt er det ikke engang nødvendig med en skuffelse for at en skal ty til stoffet; <i>en er blitt avhengig</i> . Når en er kommet så langt, er det selv med de hederligste forsetter bare reint unntaksvis at den narkomane ved egen hjelp greier å gjennomføre en avvenning.
Hansen, 1979, s. 102	En som er avhengig av alkohol, klarer ikke å la være å drikke i lengre tid. I edru tilstand føler han seg kanskje usikker, han skjelver og lengter etter flaska. Rusen sløver ham.
Gjefsen, 1992, s. 98	Enkelte velger å flykte fra det vanskelige ved å ruse seg. [...] Tro ikke at du løser problemer med rus. Rus skaper bare flere problemer i tillegg til det du har. Fyll livet med annen trøst og annen spenning enn å ødelegge det med rusmidler.
Gran, 2008, s. 190	Mange som er alkoholavhengige klarer ikke å tenke på andre enn seg selv.

I *Samfunnskunnskap 9* er virkelighetsflukt et eget kulepunkt i en liste over årsaker til rusmiddelavhengighet:

Flukt fra personlige problemer og en vanskelig hverdag kan også være en grunn. Noen bruker faktisk rusmidler for å glemme bekymringene sine. Du har kanskje hørt uttrykkene «å drikke seg til mot» og «å drukne sine sorger»? Begge uttrykkene sier noe om hvordan mange bruker alkohol som en løsning på sine personlige problemer. Men det løser jo ingen problemer for den det gjelder. Har kjæresten slått opp, vinner du ikke vedkommende tilbake ved å møte opp full og kranglete på neste klassefest. Har du økonomiske problemer, blir du garantert ikke

rikere av å drikke. Å tro at man blir kvitt problemene ved å ruse seg, er nok å lure seg selv (Strand & Strand, 1998, s. 86).

Tekstutdraget illustrerer et sentralt problem med topoiene om rusmidler som virkelighetsflukt: Hele argumentet er hjemlet i en forestilling om at *rusmiddelbruk er et forsøk på problemløsning*: "[...] mange bruker alkohol som en løsning på sine problemer", "Men det løser jo ingen problemer for den det gjelder", "Å tro at man blir kvitt problemene ved å ruse seg, er nok å lure seg selv". I tekstutdraget over brukes forsterkningsmarkøren *faktisk* for å tydeliggjøre det ufornuftige og sensasjonelle ved en slik strategi: "Noen bruker faktisk rusmidler for å glemme bekymringene sine".

Toposen er interessant, fordi den impliserer to bakenforliggende dyds-topoi:

- Den som ruser seg løser ikke sine problemer
- Den som glemmer eller flykter fra sine problemer/bekymringer/vanskeligheter handler ufornuftig og umoralsk

La oss se på den første dyds-toposen først: At en person som ruser seg ikke løser sine primære problemer framstilles som en mangel på dyd. Mye kan imidlertid tyde på at virkelighetens medisinske rusmiddelbruk snarere er et forsøk på å døyve *symptomene*, enn som løsning på selve problemet. Amerikansk forskning antyder at om lag hver fjerde mannlige alkoholiker har en udiagnostisert angstlidelse, og at alkoholbruken deres sannsynligvis er motivert ut fra et ønske om å dempe angsten (Nutt, 2012, s. 313). At personer med psykiske lidelser har behov for medisiner som kan hjelpe dem med å forandre stemningsleiet er allment akseptert. Mange rusmidler har samme stemningsregulerende effekt som psykofarmaka. Rusmidlene har imidlertid mye mer effektive ekvivalenter i apotekene, der bivirkningene også er forsøkt minimalisert (Nutt, 2012, s. 51-71).

Den andre dyds-toposen sier at den som glemmer sine problemer, vanskeligheter og bekymringer, er ufornuftig eller umoralsk. Denne toposen forsterkes ved å definere rusbruken som "en flukt inn i en verden av uvirkelighet" (som det poetisk nok heter i Rossavik & Rodahl, 1970, s. 84). Toposen vil imidlertid miste mye av sin potens dersom problemene og bekymringene oppfattes som alvorlige nok. Blant lærebøkens faktiske publikum finnes det opplagt mennesker som umiddelbart kan identifisere problemer og bekymringer der ønsket om å glemme eller flykte oppfattes som rimelig. Jeg tillater meg

å presentere to tenkte eksempler, begge inspirert av erfaringer fra min tid som miljøarbeider i BUFEtat. Eksempelene er ikke autentiske, men likevel ikke usannsynlige:

- En tretten år gammel gutt har vokst opp i et hjem med en voldelig far og alkoholisert mor. Selv stjeler han alkohol fra moren hver kveld, for å døyve angst og tankekjør, slik at han i det hele tatt er i stand til å sove.
- En overgrepsutsatt femtenåring bruker hasj for å slappe av, og for å slippe følelsen av angst for å møte sin overgriper på vei til butikken.

Heldigvis er det forholdsvis få elever som kjenner seg igjen i en slik erfaringsbakgrunn. Topoiene om rusmiddelbruk som virkelighetsflukt er likevel problematisk, fordi den ikke forholder seg til drivkraften bak ønsket om å døyve psykisk eller fysisk smerte og sårbarhet. Virkelighetsflukt som topos er frikoblet fra topoi om psykisk og fysisk helse. Uttrykk som ”flukt fra hverdagens problemer”, ”redsel for å møte livets realiteter og motgang”, ”å drukne sine sorger” og ”alkoholavhengige klarer ikke å tenke på andre enn seg selv” bagatelliserer at rusmiddelbruk er en nokså vanlig selvmedisinerings-strategi ved psykiske lidelser.

Toposen om virkelighetsflukt får betydning for hvordan publikum oppfatter personer som bruker rusmidler. At rus bare er en flukt fra livets realiteter fører til en forventning om at rusavhengige bør *ta seg sammen* for å løse problemene sine. Å flykte fra problemene blir sett på som karaktersvakhet. Bruk av narkotiske stoffer blir dessuten framstilt som en *årsak* til andre livsproblemer. I et oppslag i en samfunnsfagsbok for ungdomstrinnet fra 1988 møter leserne åtte anonymiserte rusavhengige. Leserene får vite at:

alle har blitt skoleskulkere, og flere har ikke fått godkjent skolegangen sin. Alle som hr begynt i jobb, har fått problemer og mistet jobben. Det har fått problemer med familien og har begynt med småkriminalitet. Alle sier de ønsker å slutte, men greier det ikke (Amundsen, 1988, s. 57).

Om man skal tro rusmiddelforskningen, kan mye tyde på at årsakene og virkningene i dette tekstutdraget like gjerne kunne vært reversert. Dette blir ytterligere stadfestet litt lenger ned på samme oppslag. Leseren introduseres for ”Elisabeth”, som:

begynte med sniffing i 12-årsalderen sammen med en gjeng fra klassen. Hasj hadde hun hørt mye fælt om. Men etter mildt press fra to eldre gutter prøvde hun

det. Og snart hadde hasjen erstattet sniffingen. Så fikk hun nerveproblemer av hasjen og gikk over til sterkere saker (Amundsen, 1988, s. 57).

Her finnes flere problematiske utsagn. For det første er det vanskelig å identifisere nytten i å presisere at gruppepresset var *mildt*. Skal dette være en indikator på at Elisabeths moralske evner var svekket av sniffingen, ettersom hun allerede hadde ”hørt mye fælt” om hasj, men likevel valgte å gå over til dette rusmiddelet? Videre framstilles overgangen fra sniffing til hasj som et skritt i gal retning. Dersom man legger forskningen til grunn, kan vi forestille oss at rusforskere ville ha trukket et lettelsens sukk; sniffing er betydelig farligere enn hasj – i alle fall i et brukerperspektiv²¹. Til sist skal man ikke utelukke at ”nerveproblemene” ikke har sin årsak i hasjbruken per se, men at de psykiske problemene er knyttet til andre faktorer ved selve livsstilen. Da kan det tenkes at hasjen tvert imot har blitt brukt i et forsøk på å medisinerer psykiske problemer.

I lærebokmaterialet ser det ut til at alkohol ikke blir ansett som hverken kilde til, eller produkt av, psykiske problemer. Det kan dette sitatet fra *Fysiologi og helse* fra 1970 illustrere:

Alkoholikeren skjelver på hendene, blikket blir ofte flakkende, og holdningen dårlig. Motstandsevnen mot sykdommer blir nedsatt og levealderen svært ofte forkortet. [...] Tankeevnen blir mindre, hukommelsen avtar, tiltaksevnen reduseres, og arbeidskraften forsvinner gradvis. Slike symptomer kan også opptre ved andre sykdommer som ikke har noe med alkohol å gjøre i det hele tatt. En må derfor alltid være varsom med å trekke slutninger (Rossavik & Rodahl, 1970, s. 81).

Mange av symptomene forfatterne beskriver her er mer forenlige med psykiatriske diagnoser (for eksempel klinisk depresjon), enn høyt alkoholforbruk.

Den manglende koblingen mellom rusproblem og psykiske lidelser, forsterkes ved at lærebøkene benytter topoi om virkelighetsflukt, ettersom disse topoi virker bagatelliserende. Hvorvidt toposbruken er et produkt av at lærebokforfattere selv ikke har en erfaringsbakgrunn i et belastet miljø, skal være usagt. Derimot kan man slå fast at

---

²¹ Sniffing står i en særstilling som rusmiddel, fordi den gjennomsnittlige sniffer er en 12-13-åring fra svært belastede miljø. Sniffing av butangass – som er det løsemiddelet som vanligvis sniffes – kan drepe momentant, på grunn av oksygenmangel, blodtrykksfall eller akutt hjertestans (Nutt, 2012, s. 315-316). Det har ikke nødvendigvis sammenheng med hvor mye rusmiddel man har inntatt, så faren for feildosering er svært stor. Dertil kommer at faren for lever- og nyresvikt er like stor som for langvarig høyt alkoholinntak. At butangass ikke kommer høyere opp på ISCDs liste over farlige rusmidler skyldes at den bare scorer skyhøyt på to av de seksten faktorene, siden rusformen er lite utbredt, som igjen fører til at sniffingen ikke påfører samfunnet særlig mye skade. Likevel kan skadene være store på individuelt plan (Nutt et al., 2010).

ungdommer som lever *med* eller *i* traumatiske opplevelser, vil behøve en helt annen dybde og dimensjon enn hva lærebokforfatterne her oppnår. Bagatelliseringen av behovet for rusens stemningsregulerende effekter vil finne gjenklang i et publikum som mener at hverdagens problemer er uvesentlige og håndterbare; og kan derfor sies å henvende seg til et *elitært* publikum. Personer som ikke har vært gjenstand for – eller for den saks skyld, forårsaket – smertefulle erfaringer eller tillitsbrudd, har trolig også lite traumatisk bagasje som gir behov for ”å flykte fra virkeligheten”. De vil heller neppe ha innvendinger til denne velmenende kapittel-oppsummeringen i kristendomsboka *Tro og håp*:

Et gammelt ordtak sier: ”Det er ikke spørsmål om hvordan man har det, men hvordan man tar det.” Det kan være et godt motto hver gang du ikke er fornøyd med hverdagen. Vi har mulighet til å gjøre noe med det vi ikke er fornøyd med (Gjefsen, Meyer, & Skalstad, 1993, s. 104).

Dette ordtaket bygger på en forestilling om at man viser dyd ved ha en like positiv innstilling til all med- og motgang i livet. Ved å opptre uanfektet av situasjonen viser man uovertruffen dyd, og argumentet henvender seg derved til det elitære publikum. Det er imidlertid ikke vanskelig å forestille seg problematiske livssituasjoner der lærebokas konklusjon vil synes utilstrekkelig.

6.3 Topoi om rusmiddelbrukeren

I forlengelsen av topoi om virkelighetsflukt er det betimelig å se på hvilke egenskaper ved rusbrukeren lærebøkene trekker fram som forklaringer på et rusproblem. Som ventelig er, finnes det ikke en gjennomgående oppfatning om at enkelte personlighetstrekk er sterkere knyttet til rusmiddelavhengighet enn andre. I *Naturfag 7* (Gjefsen et al., 1992, s. 96) hevdes det at ”ingen vet på forhånd hvem som blir avhengig av alkohol”. I en kristendomsbok fra samme læreplanperiode later det imidlertid ikke til at rusavhengigheten rammer like tilfeldig: ”Den som velger å si nei til alkohol, avviser som oftest også narkotika” (Kristensen & Gabrielsen, 1989, s. 104).

Det kan se ut til at nettopp forsøket på å styrke elevenes evne til å si nei til rusmidler, har vært grunnleggende for hvordan lærebøkene beskriver rusmiddelbrukere. I de tidligste lærebøkene er tendensen at forfatterne beskriver *de* rusavhengige som gruppe, og ikke *den* rusavhengige som individ. Rusmiddelbrukere blir omtalt som *karaktersvake*, *svake til å holde måte*, og at de sjelden har *karakterstyrke nok til å bryte tvert over med drikken* (eksemplene er hentet fra Holmsen et al., 1920, 1931 og 1939). Forfatterne omtaler riktignok den berusede i bestemt form, men hensikten med dette er ikke å

framstille *drankeren* som et individ, men snarere å skape en stereotypisk modell over karaktertrekkene til en rusmiddelbruker:

Drikker en noe mer alkohol, blir en drukken (berust). En blir rød i ansiktet og bråkete. Talen blir usikker og røslene ustø. En mister evnen til å tenke klart, og dømmekrafta blir svekt. Særlig går det ut over sjølkritikken som blir borte. En får for store tanker om seg sjøl og synes at en er svare til kar. En skryter av seg sjøl, rutter med penger, vil spille storkar blant kameratene osv. Sansen for rett og galt er svekt, og ikke sjelden ender det med at en innlater seg på ting som en aldri ville gjort i edru tilstand (råkjøring med bil, tjuveri, voldshandlinger, utsetter seg for kjønnsykdommer) (Holmsen et al., 1939, s. 55-56).

Boka beskriver deretter hvordan den stereotypiske vanedrikkeren blir mindre arbeidsdyktig enn andre, og dermed i verste fall kan blir oppsagt fra arbeidet, særlig dersom arbeidet krever nøyaktighet. Stereotypiene har en oppdragende funksjon; man gir den oppvoksende generasjon viten om lite fordelaktige roller i samfunnet, og advarer dermed mot å omgås slike mennesker, og å følge deres eksempel. I Tabell 4 ser vi at lærebøkernes beskrivelser av rusmiddelbrukere i stor grad gir et bilde av manglende karakterfasthet og viljestyrke.

I vår tids lærebøker er en stor del av rusmiddelbeskrivelsene ofte symptom-basert, slik at rusens fysiologi overtar ansvaret som før ble ilagt den stereotypiske rusbrukeren. Et eksempel på dette ser vi i hvordan man forklarer sammenhengen mellom alkohol og vold i *Tellus 9* fra 1998: ”Mengden av stresshormoner kan øke når en person får mer enn 1 promille. Økt stress gjør oss mer aggressive. Derfor er det slik at tre av fire skader på grunn av vold skjer i alkoholpåvirket tilstand” (Ekeland, Johansen, Rygh, & Strand, 1998a, s. 231). Stereotypiene om rusmiddelavhengige er likevel ikke fraværende i dagens læreverk, men forekommer hyppigst i tekster om narkotika. I nevnte *Tellus 9* fra 1998 brukes entallsform og konstaterende utsagn om rusbrukerens holdninger og verdier for å skape en ”modell-misbruker”:

De brukerne som sprøyter stoffet rett i blodet, er veldig opptatt av stoff og bruk av stoff, og vil nærmest miste kontakten med samfunnet rundt. Etter mange dager ”på kjøret” vil han eller hun bryte sammen av sult og utmattelse. Nå kan brukeren bli svært deprimert, og det er fare for at han eller hun kan ta sitt eget liv (Ekeland et al., 1998a, s. 242) .

Lærebøkene skiller mellom *bruk* og *misbruk*, og termen *rusmisbruk* benyttes framfor *rusmiddelavhengig*, selv i de aller nyeste bøkene i kildematerialet. På denne måten blir

skapes et skille mellom *vi, brukerne* og *de, misbrukerne* som defineres av en litt vag grensedragnings basert på hva slags *motiv, mengde* eller *metode* rusen administreres på, framfor å poengtere at rusbrukeren har psykiske eller fysiske abstinenser etter rusen. Slike vurderende utsagn, og andre utsagn av mer devaluerende art, er heldigvis stadig sjeldnere. Men vi finner de i blant annet Gyldendals nyeste samfunnsfagsbok for ungdomstrinnet, *Zoom* fra 2008. Her skriver forfatterne om heroin: ”Det er lett å bli avhengig, brukerne fungerer dårlig, og det er flere hundre heroinoverdoser i Norge i året” (Henriksen, 2008, s. 187). Hva som menes med at ”brukerne fungerer dårlig” er ikke spesifisert, og mangelen på spesifisering gir rom for stort stigma.

Tabell 4 Beskrivelser av personlighetstrekk hos rusmiddelbrukere

Karakteristika av rusmiddelbrukere	Eksempler fra lærebøkene
Holmsen, 1920, s. 45	Hos karaktersvake mennesker kan selv en måteholden nydelse av alkohol lett gå over i misbruk. [...] Folk som er for svake til å holde måte, har her lett for å komme i vane med å drikke.
Holmsen, 1939, s. 57	En som stadig drikker, blir ofte sløv og trist. Ikke sjelden kan han få raserianfall som går ut over kone og barn. En vanedrikker taper tiltaksevnen og utholdenheten i arbeidet. [...] De har sjelden karakterstyrke nok til å bryte over tvert med drikken.
Holmsen, 1952, s. 72	Det går ut over humøret, og både lyst og evne til arbeid blir ødelagt. Mange vanedrikkere glemmer helt plikter og ansvar.
Holmsen, 1961, s. 276	På somme virker rusen slik at de blir påståelige og trettekjære skrythalsere. De vil spille storkarer og strør om seg med penger, enda de slett ikke har råd til det.
Bjørgum, 1975, s. 112	Men er man først blitt alkoholist, er det svært vanskelig å komme ut av det, ikke minst fordi viljen til å bryte ut av tvangssituasjonen er svekket.
Bjørgum, 1975, s. 115	Trang til virkelighetsflukt har de fleste mennesker, og innenfor visse grenser må den sies å være et normalt fenomen. Men de som bruker ett eller flere narkotiske stoffer, har en <i>unormal trang til forandring av sinnstilstanden</i> .
Figved, 1976, s. 18	Det er helt naturlig at ungdom lett tar sin tilflukt til øyeblikket, men hvis det en opplever i øyeblikket, er det eneste som betyr noe, mister livet mål og mening. Da blir man som en bil uten rat og havner altfor lett i grøfta.
Hansen, 1980, s. 81	Mange narkomane har det fælt. Mange er livredde.
Ekeland, 2007, s. 92	Når det gjelder alkohol og narkotika, har brukeren selv ofte problemer med å innse at han eller hun går mot stupet.
Henriksen, 2008, s. 183	Behovet for å oppleve rusen gang etter gang kan gjøre brukeren mer opptatt av å ruse seg enn av å ta vare på egen helse, kosthold, utdanning, jobb og familie.
Henriksen, 2008, s. 178	Å oppleve skam rundt rusmiddelbruk er ikke uvanlig.

6.3.1 Autentiske skjebner eller stereotypiske modeller?

I de tidligste bøkene beskrives rusbrukeren som en stereotypi, men fra og med *Samfunnsfag 5* fra 1979 finner vi i økende grad individuelle rushistorier i kildematerialet. I denne samfunnsfagsboka forteller forfatterne om en Olsen, som røyker sigar hver julaften for å komme i julestemning, men som ikke påfører seg selv et skadelig rusmønster av den grunn (Hansen, 1979, s. 99). At forfatterne bare bruker etternavnet er et fortellerteknisk grep for å skape nærhet til leseren, en konstruert voksenperson som representerer et rusmiddelbruk som er sosialt akseptert. Denne fortellertekniske strategien ser ut til å øke i popularitet blant forfatterne jo nærmere vi kommer vår egen tid, først for bøkene beregnet for mellomtrinnet, noe senere også i bøkene for ungdomstrinnet. Den eldste ungdomstrinn-boka i kildematerialet med en slik fiktiv eksempelhistorie er *Tellus 9*, som forteller om passiv røyking i bilen til familien Tidemannsen (Ekeland et al., 1998a, s. 237). Dette etternavnet ser ut til å være en variant av den retoriske figuren *antonomasi*, der et egennavn byttes ut med et karakteriserende fellesnavn. Den røykende familien skjenkes dette uvanlige etternavnet som er humoristisk, tegneserieaktig ironisering over firmanavnet JL Tiedemanns Tobakksfabrikk.

I en særstilling blant beskrivelsene av de rusavhengige er en knippe historier jeg velger å kalle *ruskjevbnene*. Typisk for disse beskrivelsene er at de er narrativer som skildrer en angrende rusmiddelbruker, som nå vil advare ungdom fra å treffe dårlige valg. Av til sammen fjorten slike ruskjevbnene er elleve anonymiserte, mens tre personer er autentiske personer, identifisert med fullt navn. To av narrativene handler om alkoholbruk, én om tobakksrøyking, og de resterende elleve om narkotiske stoffer²². Gjennomgående handler disse historiene om personer som har debutert tidlig med rusmidler, er dårlig utdannet, har lav status og bor i byen (én av historiene skiller seg klart ut; historien om Leah Betts, som jeg kommer nærmere inn på i kapittel 6.4.1.1). Historiene er derfor ikke representative for den normale rusmiddelbruker. Alkohol er et langt vanligere rusmiddel enn de illegale stoffene. Dessuten er alkoholbruken her til lands preget av helgefyll, ikke et kontinuerlig rusinntak. Disse ruskjevbnene representerer ikke en typisk

---

²² Det er interessant at cannabis i flere av narrativene blir omtalt som innfallsporten til sterkere stoffer; forskning påpeker at bruken av hasj og andre illegale stoffer kommer etter en enda tidligere alkoholdebut (Pedersen, 2015, s. 113-114). Dessuten finner vi mest illegale rusmidler som ecstasy og amfetamin der det også er mest alkohol: i miljøer med høy inntekt og høy utdanning (Pedersen, 2015, s. 158).

rusmiddelbruker, men er derimot et klassisk bilde av *utenforskap*²³. Persongalleriet er stereotypisk, og kunne like gjerne vært karakterisert med mer eller mindre stigmatiserende merkelapper som *sosialklienter*, *småkriminelle*, *uteliggere*, eller de mer alderdommelige uttrykkene *løsgjengere* eller *arbeidsløse*. Disse russkjebnene løfter fram en marginalisert gruppe og identifiserer denne gruppen som de typiske rusmiddelbrukerne²⁴. Selv om sosiologiske og humanistiske teorier har ført til et større fokus på åpenhet og nyanserikdom i framstillingen av ulike samfunnsgrupper, kan det se ut til at stereotyper omkring rusmiddelbrukere fremdeles er produktiv og levende i undervisningen om rus.

Lærebøkene forsøker å øke sin ethos ved å referere til slike russkjebner, ved at historiene om rusmiddelbruk framstår som troverdige sannhetsvitner. Enda sterkere er knytningen til pathos; ved å beskrive rusmiddelbrukens gru spiller forfatterne på følelser som frykt, forskrekkelse, redsel og avsky hos sitt publikum. Noe mer problematisk er det imidlertid at denne avskyen ubevisst kan rette seg mot *de rusmiddelavhengige*, og ikke mot *rusmiddelet*, slik det sannsynligvis er tiltenkt. Disse narrative er nemlig del av et logos der rusmiddelbrukeren viser manglende viljestyrke, først ved å ikke takke nei til rusmiddelet i utgangspunktet, dernest ved å ikke makte å komme seg ut av situasjonen før det er for sent.

Dersom vi ser på utviklingen over tid, kan det se ut til at lærebøkene har flyttet optikken fra de sosialt velintegrerte rusmiddelbrukere, til de sosialt utslåtte. Grovt skissert ser det ut til at utviklingen kan deles inn i tre stadier. Fram til 1961-utgaven av Holmsen m.fl. *Helselære* er det mye som taler for at periodedrikkingen er ansett som hovedproblemet, det er i alle fall slik *rusmiddelbrukeren* framstilles i lærebøkene. Fra og med *Fysiologi og helselære* fra 1970 (Rossavik & Rodahl, 1970) ser det ut til at fokuset ikke i like stor grad er rettet mot rusmiddelbrukerne, men mot ungdomskulturen generelt. Det later til at lærebokforfatterne forsøker å sette ord på hva som karakteriserer forskjellene mellom deres egen ungdomstid og den nye ungdomskulturen: *fritidsproblem*, *passiv underholdning*, *her-og-nå-kultur* og *desillusjon* trekkes derfor fram som uheldige trekk ved ungdomslivet som avler rusmiddelbruk (Bjørgum, 1975, s. 115-116; Rossavik & Rodahl, 1970, s. 84). Årsaken kan kanskje forklares med en tanke om at lediggang er roten til alt ondt – også til bruk av narkotika. Som Jürgen Habermas presiserer, består

---

²³ Uttrykket er inspirert av Per Otnes og Olav Mjaatvedts kritikk til Olav Korsnes m.fl. *Elite og klasse i et egalitært samfunn* (Otnes & Mjaatvedt, 2015).

²⁴ På denne måten har stereotypien om rusmiddelbrukeren endret seg; der den stereotypiske rusavhengige før 1960 sto i fare for å miste hjem og arbeid, har stereotypien av i dag ingen av delene.

fritidens frihet bare av *frihet fra arbeid*, ikke fra andre sosiale forpliktelser (ifølge Thorsen & Klepp, 1993, s. 11). Fritiden ble regnet som en sosialsak, og ungdom måtte læres opp til å bruke fritiden riktig²⁵. Denne tankegangen appellerer til et elitært publikum ved å være tuftet på et ønske om å presentere en norm for hvilke aktiviteter som var sosialt gagnlige og akseptable. På 1970-tallet hadde man heller ikke erfart konsekvensene av intenst rusmiddelbruk i utbredt grad, og dette førte til at helseperspektivet ennå ikke var et naturlig topos. Men fra og med *Ung i Norge* fra 1988 (Amundsen) sees en tendens til at det er det *utenforskapet* som karakteriserer lærebøkene rusmiddelbruker. Utenforskapet representeres ved eksempelhistoriene, i form av autentiske russkjebner, og med skildringer hentet fra litteraturen, såsom tekstutdrag fra *Døden på Oslo S* av Ingvar Ambjørnsen (Ambjørnsen, 1988), diktet *En jente fra langt nord i byen* av Stig Holmås (Holmås, 1972), som begge er referert i *Samfunnskunnskap 9* (Strand & Strand, 1998), samt bestillingsnovellen *Sylvia, Martin og jeg* av Hilde Hagerup (i Flatby, Lunnan, & Aarre, 1999, s. 92).

Denne fokusforflytningen – fra de sosialt godt integrerte til utenforskapet – er problematisk av flere grunner. For det første kan de gi et misvisende inntrykk av hvilke utfordringer som er de mest framtrede på rusfeltet. Den mer alminnelige problematferden knyttet til alkohol kommer i skyggen av det mer sensasjonelle rusmønsteret til de sosialt utenforstående. For det andre skapes det et skille mellom ”oss” og ”dem”, der det er de sosialt utslåtte sitt rusmønster som framstår som farlig, mens den mer utbredte rusmiddelbruken knyttet til alkohol framstår som normalt og uproblematisk. En bieffekt av fokuset på ”dem”, er en normalisering av ”vårt” rusmønster, slik at alkoholrus framstår som mindre farlig. Det tredje og kanskje viktigste problemet med denne fokusforflytningen er imidlertid av etisk karakter. Det råder vel liten tvil om at en slik argumentasjonsform ikke er særlig hensynsfull overfor vårt samfunns pariakaste. Å bruke samfunnets tapere som skrekkeeksempel for å gi sine argumenter ekstra styrke må sies å være en retorisk *fallacy* – en uskikk – som Christian Kock kaller det (Kock, 2011). Allerede i antikken fant Cicero det problematisk å dadle mennesker for deres lyter:

Selv om et stygt utseende menneske og en forkrøplet kropp gir oss utmerket stoff å spøke med, så må vi her som overalt ellers spørre oss selv: Hvor langt tør vi gå?

---

²⁵ I 1945 ble fritid første gang betegnet som et problem; i de politiske partiers fellesprogram etter frigjøringen ble fritiden omtalt som et *fritidsproblem* (Thorsen & Klepp, 1993, s. 11). Det norske arbeiderparti argumenterte i 1946 for kommunal støtte til gode forsamlingshus i bygdene ved å si at en bør ”lære å forstå at det er en samfunnssak å være med å hjelpe ungdommen til passende sysselsetting i fritiden” (Borgan, 1946, s. 119).

Som hovedregel gjelder: En må aldri være smakløs (CDO II. 239, gjengitt på norsk av Andersen, 1995).

Tilliten til forfatterens *eunoia* – deres velvilje og medlidenhet – settes på prøve. Det tør være rimelig å hevde at forfatterne henvender seg til et elitært publikum når de velger å fokusere på de marginalisertes rusmønstre, og ikke på rusbruken som har størst personlige og samfunnsmessige konsekvenser, nemlig fyllekulturen.

6.3.2 Kjønn

Rusmiddelbruk er ikke jevnt fordelt mellom kjønnene. Menn bruker langt mer av de fleste rusmidler enn kvinner, og dobbelt så mange menn som kvinner dør som følge av sin rusadferd (Skretting et al., 2015). I Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* fra 1910 til 1939 omtales også rusbrukeren konsekvent og eksplisitt som mann: ”Om en mann nyter ganske lite alkohol, merker en det ikke på ham, han både går og taler som vanlig” (Holmsen et al., 1939, s. 55). I de senere versjonene av Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* er subjektene i setningene kjønnsnøytralisert, men handlingene deres peker fremdeles på problemene knyttet til et utpreget maskulint rusmønster: at fredelige mennesker blir bråkete slåsskjemper, at de spiller storkarer, at berusede utgjør en fare dersom de betjener store maskiner (Holmsen & Strøm, 1961; Holmsen et al., 1952).

Etter 1970 ser det ut til at lærebøkene beskriver rusmiddelbrukere kjønnsnøytralt, men man kan ane at kvinners bruk av rusmidler er forbundet med udyd. I *Tellus 9* – både i revisjonen fra 1998 og 2007 – skriver forfatterne at både drikking og røyking under svangerskapet skader fosteret (Ekeland et al., 1998a, s. 230 og 237; Ekeland, Johansen, Strand, Rygh, & Jenssen, 2007, s. 72 og 84). I revisjonen fra 2007 beskrives rusmiddelbruk i forbindelse med graviditet i femten setninger. Tilsvarende beskrives problematisk helgefyll blant unge menn i fem setninger (Ekeland et al., 2007, s. 75). Vold, slagsmål og dumdristige handlinger blir innledningsvis knyttet til menn, men senere i avsnittet benyttes kjønnsnøytrale termer som *ungdom* og *unge voksne* når de omtaler alkoholrelatert voldsutøvelse. *Tellus 9* argumenterer også med at *unge jenter* har mye større sjanse for å utsettes for seksuelle overgrep dersom de selv har drukket alkohol (Ekeland et al., 2007, s. 76). Dette er problematisk, fordi unge kvinner som har drukket gjøres medansvarlige i overgrepet, ettersom de selv hadde valgt å være beruset. Lærebøkene stadfester her en doxa der kvinners rusmiddelbruk ikke er like akseptert som rusmiddelbruken til menn. Dette ser vi også ved andre eksempler på i lærebøkene: i to andre lærebøker ser det ut til at reklame rettet mot kvinner er en udyd. I bildeteksten i

Bilde 2 ser det ut til at forfatterne mener at snusboksene som appellerer til ”jenter” er mer problematiske enn vanlige snusbokser. Læreboka skriver også at flesteparten av de som bruker snus, er menn. Ved å etablere snusbruk som en mansaktivitet, og samtidig hevde at det er problematisk å lage snusbokser tilpasset jenter, skaper forfatterne ulike

Bilde 2 Fra Globus 7 (Libæk m.fl., 2008)

forventninger til kvinner og menns rusmiddelbruk, forankret i kjønnsrelaterede verdier og et kjønnshierarki. Derfor kan man si at læreboka ikke henvender seg til et universelt publikum, ettersom de etablerer ulike grenser for snusbruken mellom menn og kvinner.

Et liknende eksempel ser vi også i *Samfunnskunnskap 9* fra 1998, der forfatterne antyder at rusbrusprodusenter har et bakstrevsk kvinnesyn, siden markedsføringen av

ALCOPOP

Alcopop (rusbrus) har ført til en rekke tragedier blant ungdom i England. Derfor ville det britiske parlamentet ha en forklaring fra rusbrusprodusentene på den nye drikken. En av produsentene svarte at «rusbrusen var ment å bringe moro inn i livet til husmødre som kjedet seg». Etikettene på flaskene har ofte bilder av sol, strand og parasoller i gilde farger. Produsentene tror nemlig at kvinner er veldig opptatt av ferie!

- Rusbrus ble laget FOR HUSMØDRE

rusbrusen er utformet med formål å ”bringe moro inn i livet til husmødre som kjeder seg” (Strand & Strand, 1998, s. 89).

Det kan se ut som om forfatterne i begge disse tilfellene forsøker å sette en topos om at rusmiddelindustrien er kynisk, og bruker markedsføring mot kvinner som bevis for sin påstand. Her brukes altså et

Bilde 3 Fra *Samfunnskunnskap 9* (Strand m.fl. 1998)

formelt topos for å etablere et logos:

Påstand: Rusmiddelindustrien er en kynisk bransje.

Belegg: Rusmiddelindustrien lager produkter spesielt beregnet på kvinner.

Hjemmel: Markedsføring rettet mot *kvinner* er *mer kynisk* enn markedsføring rettet mot *menn*.

I denne formelle toposen er hjemmelen interessant. Denne hjemmelen er nemlig i sin tur begrunnet i topoi om kvinnerollen. Det er imidlertid uklart hvilke topoi forfatterne henter sin hjemmel fra. Er det

- kvinnen som den uskyldige og uerfarne, som hittil ikke har brukt rusmidler?
- kvinnen som den svake og lettpåvirkelige, som blir forført til å bruke rusmidler?

Uansett hvilken kvinnerolle denne hjemmelen er tuftet på, kan man hevde at den i et likestillingsperspektiv er lite fordelaktig, og henvender seg til et partikulært publikum som anerkjenner en kvinnerolle som er underlegen manssrollen i erfaring, karakterfasthet og motstandsdyktighet.

6.4 Topoi om det kollektive versus det individuelle

Som vi tidligere har sett, ble rusmiddelbrukerne i de eldste bøkene omtalt som en gruppe, der de nå snarere framstilles som individer. Det er rimelig å se denne endringen i sammenheng med Anthony Giddens teori om modernitetens økende refleksivitet og individualisering (som nevnt i kapittel 2.4).

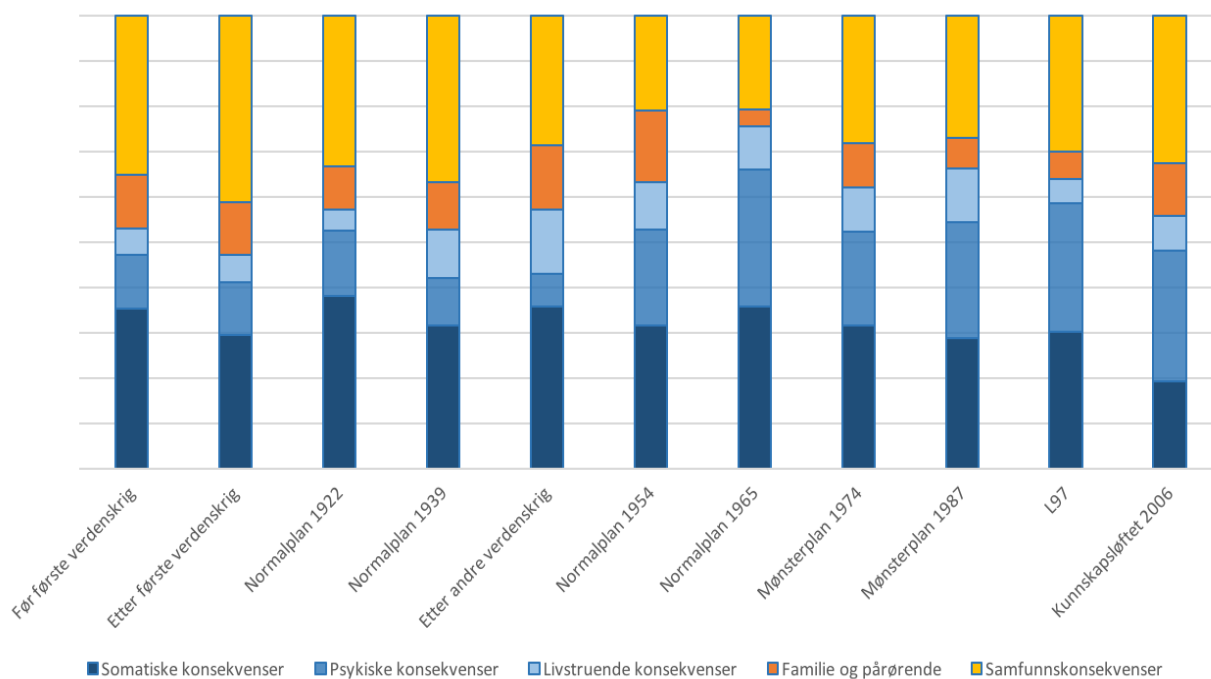
Denne transisjonen fra *felleskap* til *individualitet* er en del av en kulturell omskiftning som vi kan spore på flere områder i de siste tre tiår av det forrige århundre, og vi finner den også i læreboktekstene om rus. Et eksempel på dette ser vi i Holmens *Helselære* fra 1939. Der forklares den dårlige rekonvalesensraten etter opphold på *kurheimer* med at gamle drikkekamerater narrer de tørrlagte til å begynne å drikke igjen. Denne udyden blir ytterligere belyst i neste revisjon. I 1952-utgaven gjelder formaningen for alle: ”Det er en skam å friste dem til å drikke igjen” (Holmsen et al., 1952, s. 72). Jeg har allerede nevnt at man i *Fysiologi og helselære* fra 1970 beklager at vertskapet ikke godtar et ”nei takk” til alkohol, og at en god vertinne eller vert alltid har alkoholfrie varianter tilgjengelig (i kapittel 6.2.1). I nyere bøker later det imidlertid ikke til at medmenneskene pålegges noe ansvar for å redusere sine venners alkoholbruk. Leserne blir i stedet gjort oppmerksomme på ansvaret for eget individ og sin egen refleksive kunnskapsforvaltning. I kristendomsboka *Møte med livet* fra 1989 er individets refleksivitet uttrykt temmelig eksplisitt:

Vi kommer ikke utenom å se vårt eget forhold til rusmidler og giftstoffer i sammenheng med det ansvaret vi har for å ta vare på oss selv, vår egen kropp og andres liv og helse. Vi er dårlige forvaltere hvis vi setter liv og helse i fare. Det er god forvaltning å ta konsekvensene av de kunnskapene i har om hva som kan skade oss (Kristensen & Gabrielsen, 1989, s. 104).

Her er forholdet til rusmidler sett på som en refleksiv prosess. Det er ikke *kristne* felleskapsnormer og tradisjoner som legitimerer synet på rusmidler, men en ide om forvaltning av individet. Leseren tvinges til å forholde seg refleksivt til egne handlinger og holdninger, som må kunne begrunnes.

Det er ikke slik at lærebøkene for hundre år siden utelukkende argumenterte med felleskapets idealer, og at lærebøkene i dag helt og holdent begrunner med individualistiske argumenter. Alle lærebøkene henter topoi fra felleskapets og individets sfære. Men balansen mellom disse to aspektene har forandret seg i løpet av sekelet. Ved å se på vektfordelingen av de ulike topoi forfatterne henter sin argumentasjon fra, vil man kunne peke ut tendenser ut fra et kollektivistisk eller individualistisk perspektiv. I Figur 2 har jeg illustrert denne utviklingen ved å se hvilke sfærer forfatterne har hentet sine topoi fra. Tabellen må på ingen måte tolkes kvantitativt, meningen er bare å visualisere fordelingen mellom individuelle og samfunnsmessige konsekvenser over tid.

Konsekvens-topoi, fordelt etter læreplansperiode

Figur 2 tar utgangspunkt i gruppeinndelingen av kodene jeg har brukt i Atlas.ti. Grafene er justert til lik høyde, hvilket kamuflerer at tekstmaterialet for de seneste periodene er betydelig fyldigere enn for de første.

Konsekvensene på individnivå er markert med blått, mens konsekvensene for familie og samfunn er markert i henholdsvis oransje og gult.

Det er særlig to utviklingstrekk som er interessante: For det første ser vi at rusbrukens konsekvenser for psyken er vektlagt sterkere de siste femti årene, mens de somatiske konsekvensene ser ut til å være på retur. For det andre ser vi at det kollektive perspektivet i samme periode har vært gjenstand for en markert tilbakegang. Særlig har rusbrukens konsekvenser for familie og pårørende fått mindre fokus. Denne trenden ser imidlertid ut til å være i ferd med å snu fra og med den siste læreplanperioden. I det følgende vil jeg se nærmere på hvordan lærebøkene har argumentert med topoi fra individet, de nære omgivelser, og samfunnet.

6.4.1 Individstopoi

Som vi ser i Figur 2 argumenterer alle lærebøkene med de individuelle konsekvensene. Ved å vise til somatiske, psykiske og økonomiske konsekvenser henvender forfatterne seg til publikum med bevismiddelet *logos*. Disse argumentene er ofte selvinnlysende og uomtvistelige, og henvender seg derfor hovedsakelig til et universelt publikum. Forskning viser også at argumentering som fokuserer på de *umiddelbare* konsekvensene fungerer bedre på unge mennesker, enn når det fokuseres på de langsiktige konsekvensene (Nutt, 2012, s. 308). Et godt eksempel på å bruke argumenter som appellerer til det nære og umiddelbare – framfor det langsiktige og uvisse – finner vi i *Tellus 9* fra 1998. Her fokuserer ikke forfatterne utelukkende på mulige konsekvenser i framtiden, slik som lungekreft; forfatterne retter også fokus mot de øyeblikkelige ulempene ved å røyke – blant annet vond lukt, arr og kviser, at sigaretter er dyre, og at røyking gir dårlig inntrykk (Ekeland et al., 1998a, s. 239).

Når forfatteren setter en topos etablerer de også logos, fordi topikken farger det totale virkelighetsbildet (Brinch Jørgensen, 2015b, s. 74). I de følgende kapitler vil jeg se nærmere på hvordan lærebøkene etablerer logos om hvordan individet påvirkes av rusmidler, og hvordan individet har mulighet til å påvirke sitt forhold til rus.

6.4.1.1 Fare og avhengighet

Den 13. november 1995 døde ei ung kvinne i Basildon, Essex i Storbritannia under feiringen av sin egen 18-årsdag. Hennes navn var Leah Betts, og historien om hennes død fikk mye medieoppmærksomhet, også i Norge. Historien gjengis også i *Tellus 9* fra 1998 i form av en avisfaksimile fra Aftenposten. I faksimilen får vi vite at Leah kollapset etter

å ha tatt én eneste ecstasy-tablett. Faren og moren – som var henholdsvis politimann og helsesøster – oppfordret foreldre til å ”utdanne seg og snakke med ungene om narkotika. Det nytter ikke med pekefingeren” (Ekeland et al., 1998a, s. 243). Denne oppfordringen er interessant, for dersom man følger deres oppfordring og setter seg inn i hvordan ecstasy fungerer, vil man oppdage at avisreportasjens framstilling har utelatt viktig informasjon. Leah døde nemlig ikke av ecstasy-tabletten, men av *hyponatremi*²⁶. Denne livstruende mangelen på natrium pådro hun seg fordi hun drakk hele syv liter vann i løpet av halvannen time (BBC News, 2005a, 2005b).

Årsaken til dette enorme vanninntaket var at britiske myndigheter, som følge av stor medieoppmerksomhet rundt dødsfall i ecstasy-rus i raveparty-miljøet, oppfordret klubbeiere til å sørge for at de dansende fikk i seg nok væske. Dødsfallene forekom nemlig blant mennesker som hadde danset i flere timer sammenhengende i dårlig ventilerte lokaler, og dermed var blitt dehydrert av svette. Rådet om å drikke vann var altså ment som en motkur mot *dehydrering*, og ikke mot rusmiddelet *ecstasy*. Dette poenget ble imidlertid underkommunisert i media, og Leah overdrev derfor myndighetenes råd om å drikke rikelig, med døden til følge²⁷.

I læreboka nevnes ikke vandrikkingen i det hele tatt. Avisfaksimilen runder av en halvannen sides lang advarsel mot ecstasy, som belyser alle stoffets skremmende sider, blant annet at man kan dø etter å ha tatt bare én pille. Utover dødsfallene som følge av dehydrering og overhydrering, viser imidlertid forskning at ecstasy svært sjelden fører til dødsfall, og at de tilfellene som forekommer kan regnes som en allergisk reaksjon, slik man også finner hos andre medikamenter (Nutt, 2012, s. 15-16).

At illegale rusmidler kan være svært farlige allerede fra første brukerdose, ser vi i nær sagt alle bøkene som omtaler disse rusmidlene. I *Ung i Norge*, utgitt i 1988, skriver forfatterne at hundretusen nordmenn skal ha prøvd cannabis, ifølge undersøkelser. Disse tallene understreker forfatterne med et søylediagram (se Bilde 4), som viser at mellom tjue- og tjuefem tusen mennesker bruker cannabis daglig, og av dem har rundt tre-fire tusen mennesker blitt sprøytenarkomane (Amundsen, 1988, s. 55). Det er derfor overraskende at forfatterne på samme side argumenterer slik:

---

²⁶ Ecstasy virker riktignok inn på væskebalansen ved at den reduserer nyrenes urinproduksjon, fører til en viss opphopning av vann i kroppen. Imidlertid var mengden vann Betts drakk såpass stor at den trolig ville vært dødelig uansett, uavhengig av ecstasyens effekt på urinitskillelsen.

²⁷ Allerede 23. november 1995 trykket Verdens Gang en sak om at Betts døde av en overdose av vann. Hvorfor Aftenposten i sin artikkel – trykket nær halvannet år senere – har unnlatt å nevne dette, er usikkert.

Dessverre er det ikke alltid så greit å kutte ut stoff. Det er nesten vel så vanlig å bli avhengig. Mange stoffer viser seg å være vanedannende. Har en først begynt å bruke dem, er det vanskelig å stoppe (Amundsen, 1988, s. 55).

Argumentet har sine svakheter. Dersom det i virkeligheten var ”nesten vel så vanlig å bli avhengig”, burde snaut femti tusen nordmenn i søylediagrammet vært sprøytenarkomane, eller i det minste regelmessige cannabisbrukere.

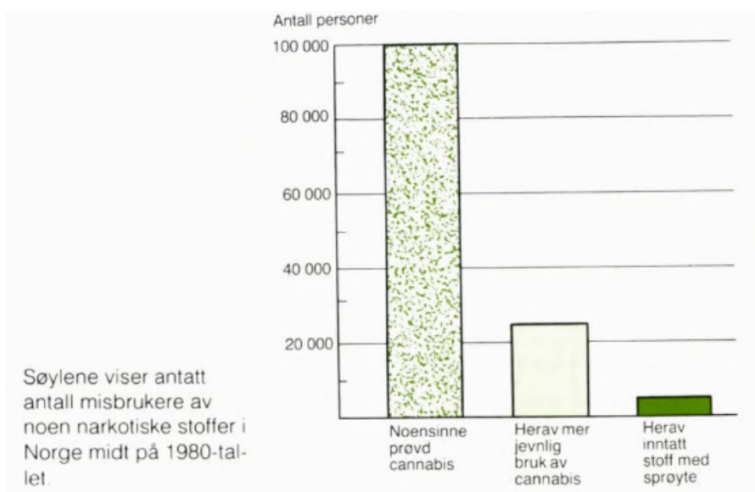
Lærebøkene advarer mot rusmiddelavhengighet, og de følger avhengigheten kan få. At man kan bli avhengig av tobakk blir første gang beskrevet i *Helselære* fra 1939

(Holmsen et al., s. 54). Også alkohol er knyttet til toposen om avhengighet:

De fleste mennesker kan ta seg et glass en gang imellom uten å bli avhengig av alkohol. Men det fins en del som ikke kan klare dette. Får de først smaken på alkohol, vil de føle et uimotståelig behov for mer (Rossavik & Rodahl, 1970, s. 81).

Her ser vi at avhengighet forklares som en egenskap ved *individet*, ikke som en egenskap ved *rusmiddelet*. For de illegale rusmidlene stiller det seg annerledes. For de narkotiske stoffene råder en forståelse – både i samfunnet og i lærebøkene – om at den avhengighetskapende effekten er så mektig at man kan slavebindes etter bare én gangs bruk. I flere av lærebøkene framstilles alle de narkotiske stoffene som avhengighetsskapende, og effekten er lik på alle mennesker.

Rusmidler *er* farlige allerede etter første gangs bruk, men *avhengighet* etter én gangs bruk forekommer sjeldent²⁸. Det er gode argumenter for å hevde at tap av hemninger og selvkontroll er en langt større fare, og særlig for rusmidler med sterk rusvirkning, enten det er alkohol, heroin eller opiumsbaserte rusmidler. De ulike

Bilde 4 Fra *Ung i Norge*, (Amundsen, 1988, s. 55).

²⁸ Danske forskere har påvist en genetisk sårbarhet for alkoholbruk blant sønner av alkoholiserede fedre, uavhengig om de bor sammen med fedrene eller ikke (Knop, 2011). Det er grunn til å tro at en liknende genetisk sårbarhet finnes for andre rusmidler (Nutt, 2012, s. 146).

rusmidlenes vanedannende effekt blir sjelden differensiert – alle illegale rusmidler framstår som like avhengighetsskapende som heroin og tobakk. Av de åtte sitatene i Tabell 5, handler seks om avhengighet av narkotiske stoffer, ett om alkoholavhengighet, og ett om alle rusmidler:

Tabell 5 Sitater om avhengighet

Lærebok	Sitater om avhengighet
Rossavik, 1970, s. 86	Hva er det med disse stoffene som gjør at man blir helt avhengig av deres virkning? Alle de stoffene en kaller rusgifter, har det til felles at de framkaller en oppløftet sinnstemning, en abnorm gledestilstand - <i>eufori</i> .
Bjørgum, 1975, s. 112	Alkohol har den uhyggelige virkningen at individet kan bli helt avhengig av giften. For noen kan dette komme etter kort tids misbruk, mens andre ikke blir så lett eller raskt avhengige av alkohol.
Gjefsen, 1992, s. 96	Vi kan bli avhengig av rusmidler på to ulike måter. Den ene kaller vi <i>fysisk avhengighet</i> . Da ønsker kroppen mer av giften, og en får vondt i kroppen, <i>abstinenssymptomer</i> , når en ikke er påvirket av rusgiften. Den andre måten kaller vi <i>psykisk avhengighet</i> . Da føler en at en trenger mer av rusgiften uten at en har vondt i kroppen.
Bakkeli, 1998, s. 162	I noen ungdomsmiljøer er slike stoffer ganske utbredt. Derfor kan mange bli lurt til å tro at narkotika ikke er så farlig. Men lar du deg friste til å prøve kan det få alvorlige følger. Det er lett å bli avhengig av narkotiske stoffer.
Ekeland, 1998, s. 228	De fleste må ta standpunkt til alkohol, tobakk og narkotika i tenårene. Et alvorlig problem ved å bruke slike stoffer er faren for avhengighet.
Strand, 1998, s. 84	Rusmidler kan gjøre folk psykisk og fysisk avhengige, slik at de må skaffe seg disse stoffene for enhver pris.
Henriksen, 2008, s. 183	Noen narkotiske stoffer skaper avhengighet. Behovet for å oppleve rusen gang etter gang kan gjøre brukeren mer opptatt av å ruse seg enn å ta vare på egen helse, kosthold, utdanning, jobb og familie.
Libæk, 2008, s. 28	[De narkotiske] Stoffene virker forskjellig på kroppen, men alle er svært skadelige og kan skape sterk avhengighet.

Her ser vi at toposen om avhengighet er knyttet til de narkotiske stoffene som *kategori*, og at det derfor ikke differensieres mellom hvor avhengighetsskapende de ulike narkotiske stoffene er. De mest avhengighetsdannende rusmidlene fungerer dermed som en synekdoke for hele det narkotiske feltet. Forestillingen om at narkotiske stoffer skaper avhengighet er så gjennomgående, at det langt på vei kan kalles *loci communes*.

Vi ser her at lærebøkene utnytter topoi om avhengighet og livsfare for å fastslå at de narkotiske stoffene er farlige. Selv om disse topoiene har retorisk kraft, kunne trolig argumentene vært tjent med en mer varsom bruk av disse topoiene. Ved å framstille alle

narkotiske som like farlige og avhengighetsskapende, vil argumentene framstå som unyanserte og usanne, i det minste for et partikulært publikum som stiller seg kritisk til lærebøkens virkelighetsbilde.

6.4.1.2 Valgkompetanse

I mellomtrinnets samfunnsfagsbok *Yggdrasil* – både revisjonen fra 1998 og 2008 – avføder troen på å styrke individets evne til å forvalte seg selv et temmelig eiendommelig forehavende; elevene skal øve på å treffe gode valg.

I *Yggdrasil* (Bakkeli, Gran, & Nordbakke, 1998) møter vi denne teksten, under overskriften ”Øving gjør mester”:

Å ta *avgjørelser* og gjøre valg behøver ikke å være så vanskelig. Men for å bli flinkest mulig er det viktig at du trener på det, gjerne hver dag. Det kan nesten sammenlignes med å lære å spille et instrument eller å bli flink på rullebrett eller snøbrett. Du trener og blir stadig flinkere, men føler deg kanskje ikke alltid helt utlært. Her er en metode du kan bruke når du øver deg (s. 154).

Etter denne innledningen presenteres elevene for en femtrinns prosedyre for å treffe gode valg (se Bilde 5). Når elevene blar om til neste side vil de finne et eksempel på metoden i bruk. Der møter de nemlig den tenkte rollemodellen Espen, som blir oppfordret av sine venner til å prøve å røyke sigaretter. Espen bruker imidlertid fem-trinns-modellen som boka presenterer:

- 1 Beskriv situasjonen.
- 2 Hvilke valg har du?
- 3 Se framover. Hva kan skje om du gjør det ene eller det andre?
- 4 Tenk gjennom *konsekvensene* ved hvert av valgene?
- 5 Gjør et valg.

1. Espen beskriver situasjonen
2. Espen identifiserer sine valgmuligheter:
Å røyke eller la være å røyke.
3. Espen tenker framover. Han tenker at han kan bli kvalm, avhengig, at han kan være nødt til å lyve for sine foreldre om røyklukta han påfører seg, og dessuten har han bestemt seg for aldri å røyke. På den andre siden kan det da ikke være så farlig å bare prøve én gang, dessuten er det skummelt å stå imot gruppepresset.
4. Espen *vurderer* konsekvensene. “Jeg fant fire grunner til ikke å røyke og to for å røyke. Jeg synes *motargumentene* betyr mest”
5. Espen gjør et valg: “Nei takk, jeg vil ikke røyke.” (Bakkeli et al., 1998, s. 154)

Bilde 5 Metode for å treffe valg. Fra Yggdrasil 1998

Metoden har sine svakheter. For det første kan metoden være for langsom i situasjoner der avgjørelser må treffes raskt. Et annet problem er knyttet til hvordan lærebokas Espen-figur vurderer konsekvensene. I punkt 4 er det nemlig uklart om Espen bruker metoden

Bilde 6 I denne oppgaven fra Yggdrasil 1998 skal elevene gå sammen to og to og øve på å si nei til rusmidler. Oppgaven kan minne om metodene til den alternative behandlingsformen Nevro-Lingvistisk Programmering .

kvantitativt eller kvalitativt. Både antall argumenter og argumentenes vekt er nevnt i vurderingen av konsekvensene. Forfatterne burde presisert at argumentene må vurderes kvalitativt, slik at ikke femten argumenter *for* å ruse seg, ikke vektlegges viktigere enn to kvalitativt bedre argumenter *mot* rus. Sist, men ikke minst, er det problematisk at motstandsdyktigheten mot rusmidler gjøres til et rent individuelt valg, sosiale og mellommenneskelige faktorer regnes ikke inn. Ettersom alle Espens venner i historien står og røyker allerede, vil jeg hevde at man

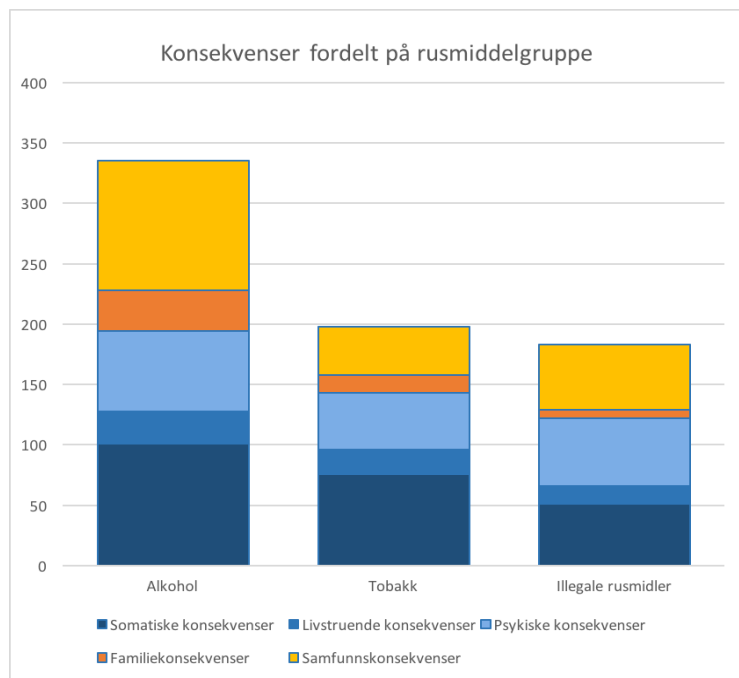
kan karakterisere hans valg som beundringsverdig og dydig, ettersom han velger å si nei til tobakk til tross for gruppepresset.

Yggdrasil-bøkene er ikke alene om å legge vekt på valgkompetanse i forbindelse med rusmiddelopplæringen. Den samme toposen har jeg også funnet i andre lærebøker såsom *Gaia 6* (Spilde & Christensen, 2007, s. 95) og *Tellus 9* (Ekeland et al., 2007, s. 71). Ettersom lærebøkene ensidig fokuserer på å øve opp elevenes evne til å treffe valg, reduseres også spørsmålet om rusmiddelavhengighet til et spørsmål om å ”velge seg fram til” det gode liv, eller det elendige liv. Dette er sannsynligvis en betydelig forenkling av virkeligheten. Forskning (omtalt i kapittel 2.4.4) antyder at 70% av de rusmiddelavhengige hadde lærings- og atferdsproblemer på skolen, over 50% hadde foreldre med alkoholproblemer, nær 40% hadde vært mobbeoffer, 33% hadde vært seksuelt misbrukt, og cirka 30% hadde vært under barnevernets myndighet. Alle disse risikofaktorene er helt eller delvis utenfor et menneskes *valgrområde*. Det virker derfor ikke umiddelbart rasjonelt å forsøke å forebygge rusmiddelbruk ved å øve opp elevenes kompetanse i å treffe velbegrunnede valg. Derimot impliserer denne troen på at rusmiddelbruk kan unngås ved valg-øvelser, at de som har blitt rusmiddelavhengige må ha truffet dårlige valg, hvilket har ført til deres fiasko. I kapittel 6.2.1 så vi også at lærebøkene før 1970 henvendte seg både til de som utøver gruppepress og de som er offer for gruppepress.

Hensynet til medmennesker ser ut til å ha blitt viet mindre plass i de nyere læremidlene. I det neste kapittelet vil jeg se nærmere på disse topoiene.

6.4.2 Omgivelsestopoi

Som illustrert i Figur 2 i kapittel 6.4 ser vi en endring i hvilke topoi forfatterne benytter når de skal argumentere mot rusbruk. Konsekvensene for de nærmeste – familie, venner og lokalmiljøet – har i det diakrone perspektivet blitt viet mindre og mindre plass i lærebøkene. Dersom vi ser på konsekvensene fordelt på rusmiddelkategoriene (som i **Feil! Fant ikke referanseilden.**), ser vi at konsekvensene for omgivelsene for en stor del er knyttet til alkohol- bruk (34 forekomster), samt passiv røyking (15 forekomster). I tekster om narkotiske stoffer er konsekvenser for de pårørende bare nevnt 7 ganger.

Figur 3 Konsekvenser av rusmiddelbruk, fordelt på rusmiddelkategori

I Holmsen m. fl. *Helselære* fra 1910-1931 vies de pårørende betydelig plass. Alkoholikere beskrives slik:

[Drankeren] glemmer og forsømmer sine helligste forpligtelser, ja selv det som er allerkjærest for ham paa jorden. [...] Det værste ved alkoholen er at den fordærver vor sjæl. Den er derved blit en av de værste ulykker for menneskene. Den fylder fængsler og galehus; den tar maten fra mange stakkars barn, og holder dem borte fra det som kan gjøre deres legeme sundt og deres sjæl sterk og lys. Og den er også skyld i at der kommer mange smaa barn til verden, elendige baade paa krop og sjæl (Holmsen, Strøm, & Schreiner, 1910, s. 45).

Fokuset på barn og familie blir gradvis mindre i lærebøkene. I Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære*-utgaver fra 1939-1961 nevnes familien helt kort: ”Alkohol kan ødelegge det enkelte menneske og bryte ned heimene” (Holmsen & Strøm, 1961, s. 277). Sammenhengen mellom beruselse og vold skjenkes imidlertid fremdeles plass:

Tenkeevne og dømmekraft blir mye dårligere. Særlig går det ut over sjølkritikk og sjølkontroll. Det blir vanskeligere å skjelne mellom rett og galt. Da kan en innlate seg på ting som fører sorg og ulykke over en sjøl og andre. Mange drap og voldshandlinger blir gjort av beruste mennesker. På somme virker rusen slik at de blir påståelige og trettekjære skrythalsere. De vil spille storkarer og strør om seg med penger, enda de slett ikke har råd til det (Holmsen & Strøm, 1961, s. 276).

I tekstutdraget over er ansvarsfordelingen ensrettet; mennesker som drikker alkohol kan finne på å handle uforstandig fordi de ikke er i stand til å skjelne mellom rett og galt.

Sammenhengen mellom voldsadferd og alkoholrus poengteres i flere lærebøker, som vist i Tabell 6.

Selv om de fleste bøkene omtaler alkohol og vold, er flere av forfatterne ikke tydelige på at alkoholrus kan føre til *utøvelse* av vold. De argumenterer derimot med at berusede personer er *offer* for voldshandlinger. Jeg har allerede (i kapittel 6.3.2) nevnt at *Tellus 9* argumenterer med at unge jenter har mye større sjanse for å utsettes for seksuelle overgrep dersom de selv har drukket alkohol (Ekeland et al., 2007, s. 76). I *Smak og behag* hevder forfatterne at "[d]en som drikker, er mye mer utsatt for ulykker, skader og sykdommer enn den som passer seg for alkoholen" (Kjøllesdal, Løvaas, & Nossun, 1998, s. 97). Forfatterne av *Yggdrasil 2008* er mer eksplisitt i beskrivelsen av offerrollen: "Berusede personer mister ofte kontrollen over hva de sier og gjør. De er derfor oftere utsatt for vold, ran voldtekt, skader og ulykker enn andre (Gran & Nordbakke, 2008, s. 189). Det er i og for seg en riktig observasjon at man lettere blir offer for vold ved beruselse. Men årsaken til dette fenomenet er at det finnes en nokså tett sammenheng mellom å være voldsoffer, og å selv utøve vold. Noen ganger er det vanskelig å skille mellom offer og gjerningsperson, og ikke sjelden vil offeret ønske å ta igjen – et ønske som neppe vil dempes av redusert selvkritikk forårsaket av høyt alkoholkonsum. Man finner ikke den samme sammenhengen mellom alkoholbruk og det å være offer for blind, umotivert vold (Øia, 2013, s. 189). Det er også interessant at ansvaret for at andre mennesker utøver vold og krenkelser tillegges den voldsutsattes *beruselse*. Forfatterne bruker en retorisk figur for å tillegge rusen menneskelige egenskaper – evnen til å gjøre onde handlinger. Denne retoriske figuren gjør rusmiddelbrukeren til et dobbelt offer: Både et offer for rusmiddelet, og et offer for andre mennesker.

Tabell 6 Voldsadferd og alkohol

Lærebøker	Alkoholrus og voldsadferd
Rossavik, 1970, s. 81-82	En kronisk alkoholiker ødelegger ikke bare livet for seg selv, men også for sin familie. Han mister interessen for sitt arbeid, hjemmelivet blir ødelagt, og familien får økonomiske bekymringer i tillegg til alle de andre vanskelighetene.
Bjørgum, 1975, s. 110	En rekke forbrytelser ville aldri ha skjedd dersom ikke dømmekraften hadde vært nedsatt ved påvirkning av alkohol. Det er mange mennesker som har måttet angre bittert på handlinger de har gjort under rus. Mange har måttet lide fordi uhellet hele livet igjennom, f.eks. ved å ha vært årsak til at andre mennesker er kommet til skade ved en bilulykke, eller ved selv å ha påført seg en eller annen livsvarig skade. Det er også mange som pådrar seg kjønns sykdommer under alkoholrus.
Hansen, 1980, s. 79	En god del voksne blir brutale når de drikker alkohol. Noen slår barna sine når de er fulle.
Gabrielsen, 1989, s. 104	Men dødsfallene utgjør bare en liten del av skadene alkoholbruken forårsaker: hærverk, tyverier, ran, voldtekter, trafikkskader, branner, forfrysninger, kjønns sykdommer, konemishandling, barnemishandling og skilsmisser.
Gjefsen, 1992, s. 96	Ved husbråk er det ofte alkohol med i bildet. Flertallet av voldsforbrytelser og drap skjer når folk er fulle. Slik ser alkoholvirkeligheten ut.
Bakkeli, 1998, s 160	Den som drikker mye alkohol og blir beruset, eller "full", som vi ofte sier, kan utsette seg selv og andre for stor fare. "Fulle" personer mister mye av kontrollen over hva de sier og gjør. Derfor kan de lett gjøre ting som de angre på senere. Berusede personer er også oftere enn andre utsatt for vold og ulykker.[...] Noen drikker så mye at alkoholen begynner "å bestemme" over dem. Da får de gjerne problemer med familie, venner, jobb, penger og ikke minst seg selv.
Kjøllesdal, 1998, s. 97	Den som drikker, er mye mer utsatt for ulykker, skader og sykdommer enn den som passer seg for alkoholen.
Ekeland, 1998, s. 231	Mengden av stresshormoner kan øke når en person får mer enn 1 promille. Økt stress gjør oss mer aggressive. Derfor er det slik at tre av fire skader på grunn av vold skjer i alkoholpåvirket tilstand.
Libæk, 2008, s. 26	Mange ulykker, slagsmål og skader har skjedd fordi noen var fulle og ikke hadde kontroll på det de gjorde.
Henriksen, 2008, s. 183	De vanligste skadene knyttet til alkohol er ulykker vold, helseskader, omsorgssvikt og familieproblemer.
Gran, 2008, s. 189	Berusede personer mister ofte kontrollen over hva de sier og gjør. De er derfor oftere utsatt for vold, ran, voldtekt, skader og ulykker enn andre.

Flere av tekstene mangler en menneskelig agens som kan tydeliggjøre at personer påvirket av alkohol kan begå dumdristige handlinger. I *Naturfag 7* fra 1992 er det uklart hvem som har drukket alkoholen: " Ved husbråk er det ofte alkohol med i bildet. Flertallet av voldsforbrytelser og drap skjer når folk er fulle" (Gjefsen et al., 1992, s. 96). Like

usikkert er rusbildet i *Globus 7* fra 2008: ”Mange ulykker, slagsmål og skader har skjedd fordi noen var fulle og ikke hadde kontroll på det de gjorde” (Libæk, Mathiesen, Mikkelsen, & Stenersen, 2008, s. 26). I samfunnsfagsboka *Zoom* fra 2008 er det selve alkoholen som synekdokisk tjener som agens: ”De vanligste skadene knyttet til alkohol er ulykker vold, helseskader, omsorgssvikt og familieproblemer” (Henriksen, 2008, s. 183). Ved å benytte rusmiddelet som en synekdoke tilsløres den berusedes ansvar for egne handlinger – det er *alkoholen* som fører til voldsbruken. I denne læreboka er det også verdt å merke seg at kun seks linjer skiller beskrivelsen av alkoholrusens konsekvenser, og følgene av narkotikabruk: ”Behovet for å oppleve rusen gang etter gang kan gjøre brukeren mer opptatt av å ruse seg enn av å ta vare på egen helse, kosthold, utdanning, jobb og familie” (Henriksen, 2008, s. 183). I denne setningen er *brukeren* av de narkotiske rusmidlene agens; den manglende evnen til å ivareta forpliktelser og ansvar er altså knyttet til den rusmiddelavhengige, og ikke til rusmiddelet. Mens alkoholrelaterte handlinger er knyttet til *symptomene*, er narkotikarelaterte handlinger knyttet til *personene*. På denne måten stilles personer som bruker narkotiske stoffer sterkere til ansvar for sin rusmiddelbruk, enn personer som ruser seg på alkohol.

6.4.3 Samfunnstopoi

Samfunnsbyrden i forbindelse med rusmiddelbruk er stor. For det første fører rusmiddelbruk til en betydelig *samfunnsøkonomisk* kostnad, knyttet til blant annet utgifter til sykehus, politi, retts- og tollvesen, samt sykefravær fra arbeidsplassen. Derfor presenterer også lærebøkene de tiltakene samfunnet gjør for å redusere skadene og utbredelsen av rusmidler. Videre er rusmiddelbruk knyttet til *kriminalitet*. Dette er ikke utelukkende fordi bruk, besittelse og omsetning av narkotiske stoffer er ulovlig; smugling og uautorisert bruk av tobakk og alkohol er også en del av kriminalitetsbildet. I tillegg blir mange lovbrudd begått under påvirkning av rus - hovedsakelig alkoholpåvirkning. Jeg vil i de følgende kapitlene vise hvordan lærebøkene argumenterer med samfunnets tiltak mot rus, de samfunnsøkonomiske byrdene, samt kriminalitet.

6.4.3.1 Samfunnets tiltak mot rusmiddelbruk

Regulerende tiltak mot rusbruk har vært kontinuerlig tilstede siden midten av 1800-tallet. Fra 1870-årene sto den frivillig organiserte avholdsbevegelsen sterkt. Avholdsbevegelsen får da også honnør for sin innsats i alle versjoner av Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære*. Fra 1970-tallet finner vi ingen spor av organisasjonslivets initiativ i

rusbekjempelsen i kildematerialet, før de kommer tilbake i de aller nyeste lærebøkene; *Globus 7* og *Zoom* (Henriksen, 2008, s. 181; Libæk et al., 2008, s. 29). De siste førti årene har det kollektive perspektivet, gjennom det organiserte avholdsfelleskapet, blitt erstattet med en topos om statlig regulering. Statlig intervensjon i rusutbredelsen nevnes første gang i kildematerialet i *Heselære* fra 1939. Her kommer det fram at det er forbudt å kjøre bil eller motorsykkel i ruspåvirket tilstand, samt at staten har myndighet til å tvangsinnlegge rusmiddelavhengige; det er altså ikke selve rusmiddelreguleringen som belyses, men regulering av farefull og normoverskridende rusadferd. Selve alkohollovgivningen, som forbyr privatpersoner å lage brennevin, samt tiltak som Vinmonopolet og skjenkebevillingsbestemmelser, blir første gang nevnt i *Kropp og helse* fra 1975 (Bjørngum, s. 111). Her forklares alkohollovgivningen utfra et ønske om å begrense alkoholforbruket i befolkningen. Dette bør trolig sees i sammenheng med at *lovregulering* som topos får større innflytelse i lærebøkene, i samband med bekjempelsen av de illegale rusmidlene.

Den statlige reguleringen av alkoholomsetningen begrunnes i flere bøker med økonomiske topoi. I *Globus 7* fra 2008 begrunner forfatterne alkoholregulerende tiltak med at sykdommer og skader på grunn av alkoholbruk er en stor kostnad for samfunnet (Libæk et al., 2008, s. 26). Det økonomiske benyttes som også topoi i *Samfunnskunnskap 9* fra 1998, men med en litt annen vinkling: ”I 1922 vedtok Stortinget å opprette *Vinmonopolet* for å hindre at privatpersoner skulle tjene penger på alkoholomsetning. Dessuten ønsket Stortinget å begrense tilgangen på alkohol” (Strand & Strand, 1998, s. 90). Her er hovedargumentet av økonomisk art, mens de sosiale faktorene – at man ønsker å redusere tilgangen til alkohol – benyttes som et støtteargument. At Vinmonopolet først og fremst ble opprettet for å forhindre at individuelle privatpersoner skulle berike seg på alkoholomsetning framstår ikke som en særlig motstandsdyktig forklaring. Forfatterne slår da også beina under argumentets gyldighet allerede i de neste par setningene i boka; der fastslås det at hoteller og restauranter har tillatelse til å selge øl og brennevin, såfremt de har skjenkebevilling – hvilket tør være et solid unntak fra regelen om at private ikke skal kunne berike seg på alkoholomsetning.

I *Zoom* fra 2008 finner vi en annen begrunnelse på hvorfor bruk av rusmidler er regulert her i landet:

Bakgrunnen for vår alkohollovgivning ligger 200 år tilbake i tid, på begynnelsen av 1800-tallet. Den gang var det ingen regler for alkoholbruk, og det var et problem at folk var fulle på arbeidet. På den tiden begynte flere å jobbe på fabrikk,

perioden blir kalt den industrielle revolusjonen, og det ble større krav til nøyaktighet på jobb. Det var både farlig og lite effektivt at folk var fulle mens de håndterte store maskiner. Dessuten begynte man å se at den store alkoholbruken gikk utover familier. Mor og barn led av at far til stadighet havnet på rangel og brukte pengene på rus (Henriksen, 2008, s. 181).

Her brukes arbeidseffektivitet som premiss for rusmiddelreguleringen. Lovreguleringen blir primært framstilt som et *bedriftsøkonomisk* tiltak – det er hensynet til sikkerheten og arbeidseffektiviteten som er hovedargumentet, de *sosiale* faktorene er igjen framstilt som et støtteargument. Videre framstår argumentene som utpreget antikverte; årsakene tilbakestilles to hundre år tilbake i tid, de omtaler et arbeidsliv preget av store og helsefarlige maskiner, samt en familiestruktur der mor og barn er avhengig av fars økonomiske inntekt. Leserne av denne boka kan forledes til å tro at ruslovgivningen er begrunnet i tradisjonalisme, og ikke i argumenter som fremdeles er gyldige. Her er det sammenstillingen av topoi som skaper dette verdisettet. Denne sammenstillingen kan ses på som en klynge av topoi, der relasjonene mellom klyngene skaper meningen (for mer om klynger av topoi, se f.eks. Brinch Jørgensen, 2015a).

Økonomi – herunder samfunnsøkonomi og bedriftsøkonomi – benyttes altså som primære topoi i tre av bøkene. Det er ikke utenkelig at det finnes topoi som er mer retorisk effektive. Det er nok for eksempel lettere å vekke lesernes uvilje mot at rusmiddelbruk går ut over en uskyldig tredjepart – ofte kvinner og barn, enn å appellere til at rusmiddelbruken kan gå ut over (eller forøker) en bedriftseierens avkastning. Begrunnelsen i *Tellus 9* fra 2007 er mer retorisk effektiv. Der forklarer forfatterne at:

alkoholproblemer først og fremst er forbundet med et ”normalt” forbruk, ikke med overdreven og langvarig bruk (alkoholisme). De fleste alkoholskader skjer faktisk blant vanlige forbrukere. Det viktigste virkemiddelet i alkoholpolitikken har derfor vært å sette begrensninger på salget av alkoholholdige drikker (Ekeland et al., 2007, s. 78).

Argumentet knytter lovgivningen til et ønske om å begrense konsekvensene av fylla. Forfatterne har allerede forklart at ”folk forandrer oppførsel når de drikker mye alkohol” (s. 76), og eksemplifisert dette ved å vise til at mennesker blir voldelige, faren for seksuelle overgrep øker, og at barn blir utsatt for omsorgssvikt og mishandling. Disse argumentene fungerer godt, fordi de appellerer til virkeligheten, er selvinnsynlige og uomtvistelige, og henvender seg derfor til et universelt publikum.

6.4.3.2 Samfunnsøkonomi

Økonomiske topoi benyttes ikke bare for å forsvare statlig regulering og lovgivning, argumenter om at samfunnet taper store penger på rusmiddelbruk finnes i bøker fra alle læreplan-periodene, som vi ser i Tabell 7:

Tabell 7 Samfunnsøkonomi som topos i lærebøkene

Lærebok	Samfunnsøkonomi
Holmsen, 1939, s. 56	En vanedriker taper tiltaksevnen og utholdenheten i arbeidet. Han blir mindre arbeidsdyktig enn andre, og blir derfor ofte sagt opp fra arbeidet sitt.
Holmsen, 1939, s. 57	Det er svære utgifter som hvert år går med til alkohol. I 1928 gikk det med 157 millioner kroner her i landet. Samme året brukte vi 71 millioner til folkeskolene våre, 52 millioner til forsorgsvesenet og 45 millioner til forsvaret.
Bjørgum, 1975, s. 109	Den som røyker utsetter først og fremst seg selv for skadevirkningene. Dette kan nok til en viss grad sies å være en privatsak, selv om samfunnet som helhet må dekke en svært stor del av de utgiftene som følger med.
Hansen, 1979, s. 100	Lungekreft skyldes ofte røyking. Hvert år brukes det millioner av kroner for å hjelpe folk som er blitt sjuke av tobakksrøyking.
Amundsen, 1988, s. 58	Vi ønsker ikke en flerdobling av [skadene rusmidler påfører samfunnet] ved å godta nye rusmidler. Derfor bruker også samfunnet store pengesummer på å motarbeide rusmiddelbruk.
Gjefsen, 1992, s. 93	En røyker bruker fort 10 000 kroner på røyk i året. Dessuten blir røykere oftere syke enn andre og ligger mer på sykehus.
Kjøllesdal, 1998, s. 97	De som misbruker alkohol, opptar en svært stor del av sykehusplassene og helsetjenesten. Mange tusen mennesker som kommer på sykehus, har sykdommer eller har vært utsatt for ulykker som har sammenheng med alkoholbruk.
Kjøllesdal, 1998, s. 98	Noen tjener grovt med penger på bekostning av helsa vår! Samfunnet bruker milliarder på å reparere helseskader som kommer av livsstilen vår!
Strand, 1999, s. 97	I 1995 utgav Statens tobakksskaderåd brosjyren <i>Offentlige utgifter forbundet med røyking</i> . I tabellen nedenfor er det en oversikt over disse utgiftene som staten må betale. Tallene er oppgitt i millioner kroner.
Strand, 1999, s. 98	Ifølge Sosial- og helsedepartementets prisliste fra 1994 kunne vi fått 2000 hjertetransplantasjoner eller 1600 benmargstransplantasjoner for det samme beløpet [923 millioner kroner]. Hvor mange ungdomsklubber tror du vi kunne drevet for det samme beløpet? Eller hvor mange skateanlegg og svømmehaller kunne vi bygd?
Henriksen, 2008, s. 186	Bare i Oslo koster rusomsorgen over en halv milliard kroner i året.

Flere av lærebøkene er opptatt av å sammenligne ruskostnader med andre kostnader. Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* fra 1920 og 1931 presenterer et søylediagram som viser statens netto-utgifter; utgiftene til forsvarsvesen, undervisning og fattigvesen, samt statens inntekter av kommuneskatt og statsskatt. Dette sammenlignes med det norske privatmarkedets utgifter til alkoholprodukter. Det norske folk brukte 47 millioner kroner på alkohol i 1910 – hvilket tilsvarte ca. to tredjedeler av statens samlede utgifter (Holmsen et al., 1920, s. 44). Også i *Zoom* fra 2008 sammenlignes det norske privatmarkedet med statens utgifter:

Alkohol og narkotika er big business. Narkotikabransjen omsetter årlig for 2 000 milliarder kroner i året. Det er nesten tre ganger så mye som det norske statsbudsjettet. Vi nordmenn bruker rundt 25 milliarder kroner årlig på å kjøpe alkohol. Det er mer enn staten bruker på u-hjelp (Henriksen, 2008, s. 186).

Tallmaterialet som presenteres er en uensartet mikstur: Aller først presenteres narkotikabransjens omsetning. At det er knyttet stor usikkerhet til et slikt estimat er innlysende, ettersom narkotikaomsetning er illegalt i de aller fleste land. Omsetningen gjelder sannsynligvis ikke bare Norge, selv om forfatterne sammenligner dette tallet med det norske statsbudsjettet. Videre sammenlignes nordmenns samlede alkoholomsetning med statens utgifter til u-hjelp. Selv om Henriksen her benytter svært usikre tall for å fastslå narkotikabransjens omsetning, er han tilbakeholden med å estimere utgifter²⁹ som følge av alkoholbruk:

Ringvirkninger av alkohol koster flere milliarder kroner i året. Det er vanskelig å finne sikkert tall. Vi kan regne inn kostnader for blant annet behandling av alkoholskader, håndtering av ulykker som skjer på grunn av alkohol, sykefraværer på grunn av alkohol og alkoholrelatert kriminalitet (Henriksen, 2008, s. 186).

Forfatteren er mer presis når han i fortsettelsen omtaler statens inntekter fra alkoholsalg:

Alkohol er ikke bare en samfunnsutgift. Det er også en inntektskilde for staten i form av avgifter på kjøp og salg. Totalt har staten en inntekt på over 14 milliarder kroner i året fra alkoholavgifter (Henriksen, 2008, s. 186).

---

²⁹ En rapport fra Helsedirektoratet konkluderer med at statens kostnader i forbindelse med røyking beløper seg til mellom 8 og 80 milliarder i for 2010, men et så bredt skilsmønn gjør estimatene svært uholdbare (Sælensminde & Torkilseng, 2010). Det finnes imidlertid ikke tilsvarende rapporter over kostnader knyttet til alkohol. Det er derfor vanskelig å tallfeste disse utgiftene, men estimater antyder at alkohol alene koster det norske samfunnet mellom 19 og 22 milliarder kroner årlig (Fekjær, 2016, s. 209).

Tallmaterialet er villedende. Ettersom *utgiftene* til alkohol bare anslås til ”flere milliarder”, mens *inntektene* tallfestes til i overkant av 14 milliarder, kan det se ut som om staten faktisk *tjener* på alkoholbruken her til lands, til tross for at alkohol trolig er det rusmiddelet som koster samfunnet mest. En slik sammenblanding av tall er nok ingen effektiv appell til *logos*, ettersom tallmaterialet er usammenlignbart og mangelfullt. Toposen om rusmidlenes samfunnskostnader ser ut til å være hjemlet i en antakelse om at utgiftene til rusmiddelbruk er en unødvendig bruk av ressurser. I *Samfunnskunnskap 9* har forfatterne regnet ut at man skal kunne utføre 2000 hjertetransplantasjoner for den samme summen som sykehusene bruker på røyking (Strand & Strand, 1998, s. 97-98). I heimkunnskapsboka *Smak og behag* skriver forfatterne at ”Mange tusen mennesker som kommer på sykehus, har sykdommer eller har vært utsatt for ulykker som har sammenheng med alkoholbruk” (Kjøllesdal et al., 1998, s. 97). Dette argumentet er hjemlet i en forventning om at sykehusinnleggelseser som har sammenheng med rusmidler hadde vært unngått dersom mennesker ikke ruset seg i det hele tatt. Det er lite som tyder på at man ville spart alle samfunnets rusrelaterede kostnader dersom alle nordmenn sluttet å ruse seg. Det finnes for eksempel indikasjoner på at mennesker som er rusmiddelavhengige i dag, antakelig ikke ville vært såkalte normale borgere med fast inntekt, dersom rusmidlene ikke fantes (Fekjær, 2016, s. 375).

De samfunnsøkonomiske konsekvensene har en også en *etisk* dimensjon. Toposen fungerer som en hjemmel for en forståelse om at man ønsker å bekjempe rusmidler for å spare samfunnets utgifter – ikke for å hindre lidelser, eller for å bedre livskvaliteten til samfunnets borgere. I lærebøkene finnes to eksempler der den samfunnsøkonomiske toposen langt på vei overskrider det etisk forsvarlige. I *Ung i Norge* (1988) setter forfatterne spørsmålsteget ved hvem som skal stilles ansvarlig for livsopphold og rehabilitering av rusmiddelavhengige:

Ingen samfunn er tjent med at store grupper av befolkningen til stadighet ruser seg. Ingen samfunn ønsker nedsløvete og passive mennesker. Hvem skulle fø misbrukerne? Hvem skulle betale for behandling og forsøk på å bringe dem ut av misbrukerlivet? (Amundsen, 1988, s. 58).

Disse retoriske spørsmålene er hjemlet i to problematiske verdisyn: For det første at alle rusmiddelbrukere er en samfunnsbyrde, og like viktig; at rusmønsteret er *årsaken* til alle rusmiddelbrukerens problemer.

Men det er ikke bare *hjemlene* i argumentenes topoi som avstedkommer etiske problemstillinger. Samfunnsfagsboka *Zoom* fra 2008 er krydret med en rekke

snakkebobler med såkalte *undringsspørsmål*, som i forordet defineres som ”spørsmål verdt å tenke på, men som ikke nødvendigvis må besvares” (Henriksen, 2008, s. 2). Eksempler på disse undringsspørsmålene er ”Burde alkohol vært forbudt?” og ”Syns du det virker skremmende å ruse seg? I så fall, hvorfor?”³⁰. Intensjonen med disse spørsmålene er rimeligvis å utvikle elevenes evne til å tenke demokratisk, til å ta stilling, og til å reflektere. Problemet oppstår imidlertid når læreboka stiller spørsmål ved ukrenkelige kjerneverdier i samfunnet: ”Er det samfunnets ansvar å hjelpe folk som er rusavhengige?” (s. 187). Her er det *mangelen* på en hjemlende topos som gjør spørsmålet bekymringsfullt. Elevene skal her altså ta stilling til om det er samfunnets oppgave å oppfylle FNs Menneskerettighetserklærings artikkel 21.2 – om rett til lik adgang til offentlige tjenester, artikkel 22 – om retten til sosial trygghet, samt artikkel 25 – om rett til tilstrekkelig levestandard.

Egil Børre Johnsen, Svein Lorentzen, Staffan Selander og Peder Skyum-Nielsen skriver i boka *Kunnskapens tekster* at skolens formidling av verdier er radikalt endret etter den andre verdenskrig:

Tidligere så skolen det som sin oppgave å la de felles verdier gjøre *inntrykk* på elevene – slik at de overtok verdiene. Nå ser man det i stigende grad som skolens oppgave å la elevene komme til *uttrykk*. Bakenfor skjuler det romantiske menneskesynet seg, og troen på individuell frihet som den overordnede felles verdi (Johnsen, Lorentzen, Selander, & Skyum-Nielsen, 1997, s. 158).

Johnsen m. fl. mener at de voksne må ”sette overordnede grenser for barnets utfoldelse ved å etablere et forpliktende verdiunivers” (s. 157). Undringsspørsmålet ovenfor setter ingen slike grenser³¹, og åpner dermed opp for et fordømmelig syn på den rusmiddelavhengiges samfunnsrettigheter. Dersom spørsmålet hadde vært forankret med en hjemmel som forankret samfunnets plikt til å hjelpe rusavhengige, hadde saken stilt seg annerledes. En slik formulering kunne for eksempel være: ”Hvorfor er det samfunnets ansvar å hjelpe folk som er rusavhengige?”

---

³⁰ Disse siste to retoriske spørsmålene forekommer meg noe uheldig. Et spørsmål om hvorvidt en handling virker skremmende, og en etterfølgende oppfordring til å identifisere *hva* som virker skremmende gir iallfall meg assosiasjoner til en terapeutisk samtale om å utfordre egne grenser, slik de eksempelvis forekommer i behandling av angst- og tvangslidelser. Det bør være unødvendig å presisere hvorfor et spørsmål som kan se ut som en oppfordring til – eller normalisering av – å utfordre egne grenser og hemninger, er uheldig i sammenheng med å ruse seg.

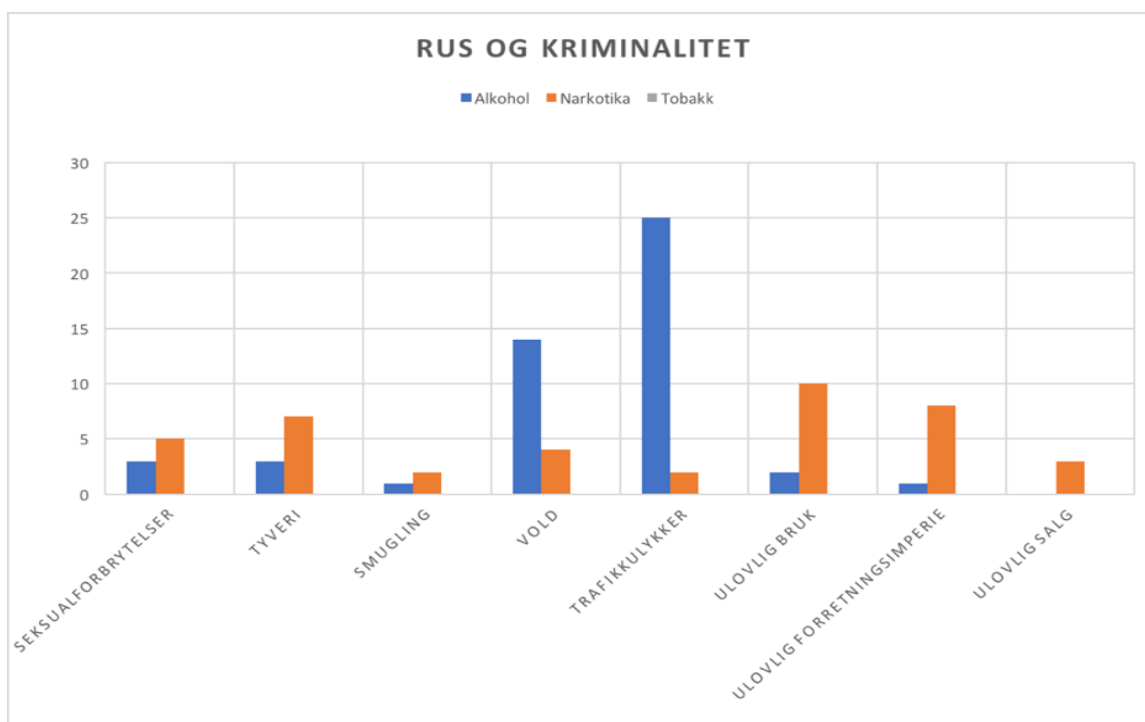
³¹ Læreboka inneholder også flere slike undringsspørsmål som utfordrer etiske grenser: ”Bør utlendinger få bli nordmenn hvis de vil?” (Henriksen, 2008, s. 207), ”Føler du deg norsk? Er du norsk?” (s. 207), ”Er du villig til å dø for retten til å si det du mener?” (s. 211), og ”Hvem bør slippe inn i Europa?” (s.303), for å nevne noen.

Å stille spørsmål ved samfunnets kjerneverdier er en problematisk overtalelsesstrategi for læring. Her krever man av sitt publikum at de allerede har ufeilbarlig og overlegen dyd, og at de er sitt ansvar bevisst som forbilde og norm i felleskapet. Slike verdiutfordrende spørsmål henvender seg dermed til et moralsk elitært publikum. I det hele tatt kan det å benytte samfunnsøkonomi som topos i argumentering mot rusmiddelbruk, forstås som en henvendelse til et elitært publikum. Man appellerer nemlig til en oppfatning om at en særskilt livsstil er mer byrdefull for samfunnet enn andre. Det er lite sannsynlig at lærebøkene ville brukt et samfunnsøkonomisk perspektiv i omtale av livsstilsrelaterte lidelser som – i alle fall for noen generasjoner siden – i hovedsak rammet eliten: diabetes og hjerte- og karsykdommer, eller for den saks skyld ride- og jaktulykker.

6.4.3.3 Kriminalitet

17% av alle guttene og 9,6% av alle jentene som deltok i Ung i Oslo-undersøkelsen i 2006 rapporterte at de hadde gjort en grovere kriminell handling – som tyveri, hærverk, trusler, eller vært i slåsskamp. I tillegg foreligger et sammenfall mellom ungdomskriminalitet og bruk av rusmidler, først og fremst alkohol (Øia, 2013, s. 179-180). At kriminalitet og alkohol hører sammen kan forklares med tre faktorer: Alkohol er det mest utbredte rusmiddelet, rusvirkningen er temmelig betydelig, samt at alkoholberuselse blir sett på som en ”time out” fra normer og regler.

I lærebøkene er kriminalitet i stor grad knyttet til de narkotiske stoffene, med et solid unntak i volds- og trafikklovbrudd, som lærebøkene knytter til alkoholbruk (se Figur

Figur 4 Rus og kriminalitet i lærebøkene

4). Interessant nok nevnes ikke brennevinsforbudet i kildematerialet mitt fra den tiden, noe som kan tyde på at alkohol først og fremst ble sett på som et *person-* eller *relasjons-*problem, ikke et *ordens*problem. Tobakk er på samme vis heller ikke knyttet til kriminalitets-topoi. Trafikk-toposen har et visuelt potensiale som utnyttes i flere lærebøker. Bilder av ulykkesbiler og åsteder vies stor plass i lærebøkene, helt fra Rossavik og Rodahls *Fysiologi og helselære* fra 1970 til våre dagers lærebøker. Hvert femte fotografi i kildematerialet er trafikkrelaterte. Disse bildene gir realisme og umiddelbarhet, samtidig som de i hovedsak er *indeksikalske* – de antyder spor av handling snarere enn å vise selve handlingen.

At narkotiske stoffer er ulovlig, får gradvis større oppmerksomhet i læreboktekstene. I lærebøkene fra 1970-tallet begrunnes narkotikaforbudet ut fra et profylaktisk helse-perspektiv, som vi ser i denne læreboka for 8.-klassinger:

Arbeidet for å hindre ungdom i å ødelegge seg selv på denne måten, foregår på mange forskjellige måter. Når det gjelder narkotika, har norske myndigheter hatt som hovedoppgave å hindre at stoffene ble godtatt av ungdommen i sin alminnelighet, slik at stoffmisbruk kom til å bli en del av ungdomskulturen. Dette later stort sett til å ha lyktes (Figved, Fossum, Aarrestad, & Brøgger, 1976, s. 19). Selv om de mest alvorlige lovbruddene den gang bare ble straffet med seks års fengsel, påpeker forfatterne at lovbestemmelsene er strenge. I samme bok viser forfatterne eunoia ved å forsøke å dempe eventuell frykt for domfellelse hos leserne: ”Det er klart at de strenge straffene bare blir brukt overfor voksne. Ungdom som overtrer bestemmelsene om narkotika, vil som regel komme under tilsyn av barnevernsnemnda” (Figved et al., 1976, s. 45). Allerede fire år senere er tonen skjerpet. I en samfunnsfagsbok for 6.-klassinger er advarselen ikke til å ta feil av: ”Det er forbudt å bruke narkotika i Norge. Blir noen tatt, kan de bli sendt rett i fengsel. Hvis noen blir tatt i å selge narkotika til andre, blir fengselsstraffen oftest mange år (Hansen, 1980, s. 81).

I *Samfunnskunnskap 9* fra 1998 presenterer forfatterne en liste over hvilke paragrafer i legemiddel- og straffeloven man overtrer dersom man er i befatning med narkotiske stoffer – med spesifiseringer, strafferammer og det hele. Lovgivningen blir deretter gjenstand for debatt:

Noen representanter for domstolene mener at man må skille mellom narkotikamisbrukere som blir tatt med små mengder stoff, og de personene som tjener store penger på stoff. For eksempel har en jusprofessor foreslått at bruk, besittelse og

anskaffelse av små mengder narkotika bør bli lovlig. Andre mener at narkotikamisbrukere må få slippe fengselsstraff, men få tilbud om behandling for rusproblemet sitt isteden. Lange fengselsstraffer fratrar den dømte muligheten til og håpet om en gang å kunne starte et normalt liv igjen. Mange jurister er uenige i disse synspunktene (Strand & Strand, 1998, s. 102).

Her er forestillingene om det normale med på å gi debatten en argumentativ slagside. Noen representanter for domstolene, én jusprofessor, samt en mer diffus gruppe av *andre* mener lovgivningen er for streng – men blir kvantitativt overmannet av de *mange* juristene som er uenige med dem. De som ønsker å bevare en streng narkotikalovgivning blir dermed normative, og de som ønsket reduserte straffenivåer er i mindretall. I tillegg til dette er forfatterens tillit til rekonvalesens av narkotikadømte i ferd med å drukne i en stadig sterkere motstrøm av forsiktighetsmarkører i sitatets fjerde setning: - *muligheter til, - håpet om, - en gang, - å kunne, - starte et normalt liv igjen.* (i setningen ” Lange fengselsstraffer fratrar den dømte muligheten til og håpet om en gang å kunne starte et normalt liv igjen” (Strand & Strand, 1998, s. 102)).

Nyere lærebøker nevner alle *at* bruk av narkotika er forbudt – men ikke *hvorfor*. I disse bøkene beskrives først og fremst sekundær kriminalitet, som antas å følge med bruken av de narkotiske stoffene. Tyveri, smugling og seksualforbrytelser nevnes dobbelt så hyppig i forbindelse med narkotiske stoffer enn i forbindelse med alkohol. I *Naturfag 7* fra 1992 hevder forfatterne at ”[n]arkotika og kriminalitet hører nøye sammen. Fordi narkotika-misbrukere ikke klarer å utføre vanlig arbeid, må de skaffe penger til stoff på ulovlig vis. Det gjør de vanligvis ved å stjele eller ved prostitusjon” (Gjefsen et al., 1992, s. 97). Her ble kriminaliteten hjemlet i at narkotikabrukere ikke har arbeidsevne, mens man i *Yggdrasil* fra 1997 begrunner kriminell atferd med rusbrukerens uutholdelige abstinenser:

De som ruser seg på narkotika, føler seg syke og elendige når rusen er over. Da kan de nesten gjøre hva som helst for å få tak i stoff. For å skaffe penger til narkotika blir derfor mange stoffmisbrukere kriminelle (Bakkeli et al., 1998, s. 162).

I *Globus 7* fra 2008 brukes den alternative livsførselen som motiv:

Unge mennesker som bruker narkotika, kan få store problemer med å leve et vanlig liv. Det koster mye å skaffe seg narkotika. Mange begår forbrytelser for å få tak i nok penger og blir dermed kriminelle. Noen dør av overdoser. Dette er

tragiske hendelser for dem det gjelder, og et alvorlig problem for hele samfunnet vårt (Libæk et al., 2008, s. 28).

Argumentene er hjemlet i stereotypien om at alle rusmiddelbrukere er sosialt utslått, at de mangler arbeid og inntekt, og derfor stjeler, og selger seksuelle tjenester. Men hva med alle de som jevnlig bruker narkotiske stoffer, men som likevel er godt integrert i samfunnet, og som finansierer sitt rusmiddelbruk uten å begå kriminelle handlinger? Om vi legger tall fra 2014 til grunn, finner vi at ca. 6 prosent av alle nordmenn hadde prøvd narkotiske stoffer i løpet av de siste året, mens bare 12000 personer – 0,24 prosent – var sosialt utslåtte (Skretting et al., 2015). Dersom tallene stemmer, betyr det at det stereotypiske *utenforskapet* kun utgjorde 4,1 prosent av alle som oppga at de hadde brukt narkotiske stoffer minst én gang det siste året.

På denne bakgrunnen er det ikke urimelig å hevde at lærebokforfatterne for en stor del konstituerer en stereotypi om narkomani på et klart misvisende grunnlag. Argumentasjonen framstår som en retorisk fallacy, fordi de sosialt utslåtte brukes som mal for alle som bruker illegale rusmidler, samtidig som at koblingen mellom alkohol og kriminalitet underkommuniseres. Topoiene om kriminalitet henvender seg derfor til et elitært publikum som framstår med overlegen dyd, og som en norm for allmenheten.

Det kan imidlertid se ut til at lærebøkene fra den siste læreplanperioden innvarsler et mer nyansert bilde av sammenhengen mellom rus og kriminalitet. I *Tellus 9* fra 2008 nevnes kriminelle handlinger i sammenheng med alkohol og helgefyll (Ekeland et al., 2007, s. 76). Boka nevner også at narkotika er forbudt å bruke, kjøpe og innføre, men forfatterne nevner ikke andre kriminelle handlinger i forbindelse med narkotika. Dette ser ut til å samsvare bedre med forskningsresultatene nevnt innledningsvis i dette kapittelet.

Narkotikakartellene er også en naturlig topos i argumentene mot narkotikabruk. Ingrediensene i historien har holdt seg nokså uforandret de siste førti årene:

Hvert år blir narkotikaselgere satt i fengsel i Norge. Men likevel fortsetter salget. Bak selgerne står det store, internasjonale ”firmaer”. Blir en smugler eller selger tatt, sender de bare en ny. ”Firmaene” tjener seg rike på å selge narkotika. Antakelig blir disse firmaene rikere og rikere (Hansen, 1980, s. 81).

Et par av lærebøkene fra 1990-tallet skiller seg klart ut fra de andre ved å være oppsiktsvekkende konspiratoriske. I *Naturfag 7* fra 1992 kan vi lese dette om narkotika-industrien:

Narkotika er en svært stor og ulovlig industri i verdenssammenheng. Ledere for de store narkotikaorganisasjonene tjener millioner av kroner på produksjon og

salg. De vil at flest mulig skal bruke stoffene. Reklame er forbudt, men de bruker sine egne veier. [...] Du har kanskje hørt at hasj ikke er så farlig? Det er en av de hemmelige salgsmetodene. Tror du det er tilfeldig at hasj dukker opp på ungdomsfester der en del er påvirket av alkohol? Salgsmetodene er mange og vanskelige å avsløre. De påvirker mange unge uten at de egentlig forstår det. Bestem deg nå! Ikke la dem lure deg! (Gjefsen et al., 1992, s. 97).

Argumentet om at hasj tilfeldigvis dukker opp på ungdomsfester åpner for et noe absurd scenario. Leseren kan lett kan villedes til å tro at anonyme agenter infiltrerer ungdomsfesten og falbyr sine varer i ly av alkoholrusen, og ikke at hasj gjerne deles mellom venner.

I *Smak og behag* fra 1998 er skepsisen til mennesker som tjener penger på andres rusvaner utvidet til å gjelde alle rusmidler:

Men vi vet at det er ikke lenge før mange vil være ute etter lommepengene dine, og det ser ut til at det er stadig flere veldig unge som lar seg overtale både til å kjøpe røyk og drikkevarer. Disse helsefiendene legger mange snedige feller for deg. Vi håper du kan være en skikkelig sjef over deg selv. Ikke la andre bestemme hva du skal gjøre. [...] Columbus oppdaget Amerika, og han så at indianerne røykte noen tørre blad. Denne skikken tok folkene hans med tilbake til Europa. Smarte forretningsfolk gjorde store penger på denne giftige planten, som mange raskt ble avhengig av. Slik er det i dag også. Det er god ”butikk” å produsere tobakksvarer, og staten tar inn penger på avgifter som er lagt på tobakk (Kjøllesdal et al., 1998, s. 97).

Her brukes jakt og bedrageri som topoi, i tillegg til at forfatterne langt på vei insinuerer det uetiske i at staten og private aktører tjener på andre menneskers rusmiddelbruk. I denne sammenhengen slipper alkoholprodusentene billig unna. Mens tobakk- og narkotikaprofittørene tilgodeses med et helt kapittel hver, nevnes ikke alkoholprodusentene. Årsaken er neppe at alkoholbransjen er mer hederlig, det er bevist at produsenter av øl, cider og vin bevisst har økt alkoholmengden i drikkene for å gjøre de mer vanedannende – og dermed garantere trofaste kunder (Nutt, 2012, s. 179).

Argumentene om organisert kriminalitet henter sine topoi fra en generell mistillit til merkantile prosesser, og en mer spesiell skepsis til mennesker som profiterer på andre menneskers rusbruk. Argumentene gir gjenklang hos personer som deler en forståelse av at utnyttelse av økonomiske salgsmetoder viser mangel på dyd blant selgerne, og henvender seg dermed til et partikulært publikum. De mest konspiratoriske tekstene står

i fare for å snevre inn dette partikulære publikummet ytterligere, ettersom argumentene opplagt er i stand til å svekke lærebokas ethos som troverdig kilde. Det er også interessant at ingen av lærebøkene konfronterer leseren for forbrukerperspektivet: dersom man kjøper narkotiske stoffer er man med på å finansiere organiserte kriminelle karteller, mafiavirksomhet, menneskesmugling og -undertrykkelse, samt at narkotikaproduksjon ut ifra et miljøperspektiv fører til avskoging og dårlig utnyttelse av matjord. Et slikt argument ville rettet fokuset mot forbrukermakt – også innenfor den svarte økonomien, og kunne utstyrt elevene med legitime begrunnelser til å si nei til narkotika. Disse argumentene ville tydeliggjort at vårt forhold til narkotika ikke bare er et individuelt anliggende – det påvirker også andre mennesker i et globalt perspektiv.

6.5 Topoi om rusmidlene

Appellformen *logos* er gjennomgående i læreboktekstene. Det er ikke uventet; lærebøkens bruk av overbevisende argumenter, støttende undersøkelser og statistikk er med på å sannsynliggjøre deres påstander om verden, og å vinne publikums tiltro til argumentet – og taleren. Sammenhengen mellom *logos* og undervisning er gammel, de romerske retorikerne systematiserte sammenhengen mellom appellformene og de såkalte retoriske hovedformer – *officia oratoris*. Romerne knyttet *logos* til undervisning, belæring og opplysning, og kalte det *docere* (Kjeldsen, 2006, s. 35). Når lærebøkene beskriver rusmidlene appellerer de til *logos*, ved å sannsynliggjøre deres synspunkt ved å beskrive hvordan rusmidlene påvirker kroppen.

Imidlertid er *logos* også avhengig av hvilke *topoi* man henter argumentene fra. I lærebøkene er narkotiske stoffer gjennomgående knyttet sterkere til *topoi* om død og helseskade, enn alkohol (dette vil jeg drøfte grundigere i kapittel 6.5.3). At narkotiske stoffer er knyttet til disse fare-*topoi*ene, skaper forvirring i samfunnsfagsboka *Zoom* fra 2008. Her kan det se ut som om forfatteren har forvekslet to *topoi*; *fare* og *kulturell aksept*. I en faktaboks under overskriften ”Hva er farlig?” hevdes det at:

Synet på hva som er rus, har endret seg gjennom tidene. For eksempel var kaffe og tobakk tidligere regnet som farlige rusmidler. Ulike kulturer har også ulike oppfatninger av hva som er farlig. Aksepterte rusmidler i et samfunn kan være forbudte rusmidler i andre. Alkohol er lov i Norge, men forbudt i mange muslimske land. Khat er forbudt i mange europeiske land, men lovlig i Øst-Afrika og deler av Arabia (Henriksen, 2008, s. 178).

Her knytter forfatteren rusmidlene til en fare-topos, men hevder samtidig at kaffe og tobakk ikke lenger regnes som farlig. Dette er selvfølgelig helt usant hva angår tobakk. Sammensetningen av fare og kulturell aksept gjør at rusmidlene som er legale i vår kultur kan oppfattes som ufarlige, mens rusmidlene i andre kulturer framstår som farligere. Argumentet er ikke bare beklagelig utfra et postkolonialistisk perspektiv, det er også med på å ufarliggjøre alkohol og tobakk, selv om disse regnes som to av de seks farligste rusmidlene som finnes (skal vi tro forskningen til Nutt et al., 2010).

6.5.1 Alkohol

Lærebøkens argumentering omkring alkohol er ambivalent, rusmiddelet beskrives både som en hyggemarkering, og som et farlig rusmiddel. I tre lærebøker besynges alkoholens viktighet i antikken og middelalderen. Lærebøkene trekker fram at alkohol var et historisk viktig legemiddel, at det er viktig i religiøse ritualer, og omtaler rusmiddelet som ”gudenes drikk”³² (Ekeland et al., 1998a, s. 228; Henriksen, 2008, s. 184; Strand & Strand, 1998, s. 89). I *Tellus 9* fra 2007 finner vi denne beskrivelse av den lette alkoholberuselsen:

Det er denne første beruselsen eller forandringen i sinnsstemning mange er ute etter når de drikker alkohol. De søker den litt sløvende rusen der hemningene er mindre, praten går lettere, og de slapper bedre av. Selvtilliten øker, usikkerheten minker. Denne virkningen synes mange er all right. Det er grunnen til at alkohol er akseptert av så mange som rusmiddel i vår kultur (Ekeland et al., 2007, s. 74-75).

Det er rimelig å anta at denne konklusjonen vil øke forfatterens ethos, ettersom de benytter en overraskende argumentering – ved å anerkjenne at dette lovlige rusmiddelet har attråverdige virkninger. De to siste setningene i tekstutdraget knytter alkoholens virkninger til topos om en gjengs oppfatning om at en *all right* sinnstilstand er allmenn aksept. Her bruker forfatterne *rusvirkningen* til å legitimere hvorfor alkohol er et akseptert rusmiddel. Litt senere i boka bruker imidlertid forfatteren *rusvirkninger* som ikke er rent ulike *rusvirkningene* forbundet med alkohol – til å konkludere med hvorfor amfetamin er *ulovlig*:

---

³² Forfatterne hadde her hatt anledning til å nyansere de svunne tiders befatning med alkohol. Her kunne man for eksempel nevnt læstadianerne og det samiske opprøret, avholdsbevegelsen og franske hoffmenns kultursjokk på bryllup i Danmark.

Ved lave doser får brukeren en følelse av velvære, bli energisk og orker utrolig mye uten å bli trøtt. Dette kan være så behagelig at brukeren ønsker å oppleve det igjen, og det kan igjen føre til at misbruket øker. Mange brukere blir imidlertid også opphisset og aggressive, med de følger det kan få (Ekeland et al., 2007, s. 89).

Bildet av de behagelige følelsene suppleres med topos om misbruk, i tillegg legges det vekt på negative rusvirkninger som aggressivitet og opphisselse. Av disse to tekstutdragene er det kanskje beskrivelsen av amfetamin som har flest likheter med beskrivelsen av alkoholrus for nær hundre år siden, i *Helselære* fra 1920:

Små mengder alkohol virker ofte oplivende på voksne mennesker som er vant til å nyte alkohol - særlig hvis de er slitne av arbeid. De glemmer det som tynger og tretter, blir lettere til sinns og modigere til å uttale sig. Er de frosne, gir den en behagelig varme. *Men de bedrar sig selv når de tror at alkoholen har gitt dem større krefter.* Den har begynt å bedøve hjernebarken og da taper de lett herredømmet over sig selv. *Ikke noe stoff har ført så megen elendighet over menneskene som alkoholen* (Holmsen et al., 1920, s. 43).

Forfatterne bruker her topoi som selvbedrag og tap av selvkontroll for å skape en skyggeside til bildet av rusens behagelige sider³³. Topoiene forfatterne henter argumentene fra i beskrivelsen av alkohol, har altså endret seg de siste hundre årene. Endringen ser ut til å komme omtrent samtidig med at alkoholisme-tankegangen til Bill Wilson ble utbredt i etterkrigstiden. Wilsons organisasjon Anonyme Alkoholikere (omtalt i kapittel 2.4.1) mente at storforbruket av alkohol var et større samfunnsproblem enn fyllekulturen, og lærebøkene etter 1965 later til å følge denne argumentasjonen.

Det kan se ut til at alkoholisme-ideen yter forfatterne motstand når de skal advare mot alkohol: For det første blir omtalen av de ulike rusmidlene lite konsekvent – rusvirkningen ved alkoholrus males med en annen fargepalett enn amfetamin. Lesere som ikke vil anerkjenne narkotikaforbudets legitimitet kan holde denne inkonsekvensen mot forfatterne. For det andre blir skadevirkningene av alkohol knyttet til en topoi om kvantitet framfor kvalitet; det årlig kvantitative konsumet anses som mer bekymringsfullt enn hvor kvalitativt beruset man er i hver russytuasjon.

---

³³ Forøvrig høstet Holmsen et al. kritikk fra Landsrådet for edruelighetsundervisning for å ha nevnt at alkoholrusen gir en behagelig varme – uten å gjøre det klart at dette var selvbedrag (Tveterås, 1979, s. 234).

På side 229 i *Tellus* fra 1998 ser vi et eksempel på dette. Her presenteres et søylediagram med oversikt over alkoholkonsumet pr. innbygger i Europa. På dette diagrammet ligger Norge nest lavest, kun slått av Island. Forfatterne innleder kapittelet om helgefyll ved å henvise til denne statistikken:

Selv om vi drikker alkohol for rundt 16 milliarder kroner per år i Norge, er det heldigvis slik at nordmenn flest drikker alkohol sjelden, og oftest i små mengder. Forbruket av alkohol er størst blant unge mennesker, og synker fra 30-årsalderen (Ekeland et al., 1998a, s. 229).

Her får vi inntrykk av at nordmenns alkoholkultur er mer fordelaktig enn alkoholkulturen i de fleste andre europeiske land. Selv om Frankrike og Italia har et dobbelt så stort alkoholkonsum som nordmenn målt i antall liter ren alkohol, har de samtidig en kultur for måteholdsdriking til måltider – de drikker derfor ofte og lite³⁴. Det kan virke overraskende at forfatterne velger å fokusere på de positive kvantitative dataene om nordmenns alkoholkonsum når de skal argumentere mot helgefyll. Tallfestingen i de innledende setningen, samt henvisningen til statistikken, appellerer til logos. Dette er med på å underbygge publikums forståelse av disse opplysningene som objektive fakta, og opplysningene framstår overbevisende og universelle. Læreboka retter deretter søkelyset mot helgefylla:

Også de unge drikker ganske sjelden, men de kan drikke mye når de først drikker. Mange kaller dette ”helgefyll”. Problemer knyttet til helgefyll er kramper, slagsmål og ulykker, særlig blant unge menn. Ulykkene kan skje fordi mange vil tøffe seg ved å klatre høyt eller kjøre fort, men alkoholen gjør at man ikke kan styre kroppen godt nok, og man reagerer langsommere. Alkohol, ulykker og forbrytelser går ofte hånd i hånd (Ekeland et al., 1998a, s. 229).

Her spiller forfatterne på publikumets verdier og holdninger, ved å framsette et motiv for handlingene til fulle, unge menn. Forfatterne har imidlertid valgt å markere sine forbehold flittig – ved ord som *ganske*, *mange kaller*, *kan skje*, *mange vil*, og *ofte*. Dermed utstyres disse argumentene med en slags ”restriksjonenes upålitelighet” – disse opplysningene virker ikke like overbevisende som de tallfestede opplysningene om at nordmenn er blant de som drikker minst i Europa.

---

³⁴ I lærebøkene til min trettenårige nevø – bosatt i Italia – nevnes ikke alkohol i lærebokas kapittel om rusmidler (Randazzo, Arzuffi, & Stroppa, 2009, s. 228-235). Utelatelsen kan kanskje tyde på at italienere ikke knytter alkoholkonsum til beruselse, men dette er det langt utenfor denne oppgavens rammer å besvare.

Ifølge Perelman og Olbrechts-Tyteca henvender argumenter om *det virkelige* seg til det universelle publikum. Argumenter om *det foretrukne*, såsom verdier og holdninger, henvender seg imidlertid til et partikulært publikum. Først tilbyr altså forfatterne leseren faktuelle opplysninger som bekrefter at alkoholkonsumet her til lands er blant de mest nøkterne i Europa. Deretter appellerer forfatterne til leserens holdninger og verdier når de forsøker å nå fram med et budskap om at helgefylla likevel er bekymringsverdig.

Det kan se ut til at forfatterne her har vektlagt et epideiktisk perspektiv, framfor det deliberative: Den epideiktiske talesjangerens funksjon er å uttale ros eller kritikk, og å hedre eller vanære forhold i nåtiden. Forfatterne skaper her et felleskap ved å anskueliggjøre at det er typisk norske verdier å drikke måteholdent. Samtidig er teksten deliberativ ved at den påpeker verdien av å utvise enda mer forsiktighet når man først ruser seg. Her veies den epideiktiske funksjonen ”å skape et felleskap” opp mot den deliberative funksjonen ”å gi råd og veiledning” (Kjeldsen, 2006, s. 34).

Det er usikkert om den epideiktiske felleskaps-strategien er formålstjenlig dersom man ønsker å redusere helgefylla. Forfatterne har i alle fall omskrevet kapittelet helt i den oppgraderte utgaven av *Tellus 9* utgitt i 2007. Her fokuserer forfatterne ensidig på helgefylla som problem. Det kan også tolkes som at lærebokforfatterne – som de eneste i kildematerialet – har omfavnet ideen om *passiv drikking*, som fokuserer på det kollektive aspektet; at uskyldige mennesker blir rammet av andres ruskonsum.

6.5.2 Tobakk

I Nordahl Rolfsens lesebøker kan vi flere steder lese om tobakkens gleder. Tobakksbruken har funksjon både som en pausemarkør og belønning – her fortelles om ferdamannen som tar seg en pust i bakken og stapper pipa, bondesoldatene som gis tobakk for å unngå kjekling seg imellom, og husmannen som får sølvpipe og tobakk i belønning av sin husbond for kjærlig lag med dyra på gården (Rolfsen, 1919). I Holmsen, Schreiner og Strøms *Helselære* fra 1910 advares det riktignok mot tobakk – alvorligst er det at synet kan svekkes. Dessuten bør ikke barn bruke tobakk, ”[f]or barn er tobak overmaade skadelig; den hindrer den naturlige utvikling og vekst baade av krop og sjæl. Den skade et barn paa denne maate tilføier sig selv, kan aldrig bøtes”, heter det (Holmsen et al., 1910, s. 44). I revisjonene av *Helselære* fra 1952 og 1961 knyttes avhold fra tobakken til idrettsfolk, og leserne oppfordres til å følge deres sunne eksempel.

Tobakkens status har endret seg, og med dette også bruken av topoiene. Fra 1970-tallet og fram til vår tid, har de dominerende topoi vært knyttet til helsefaren, samt til

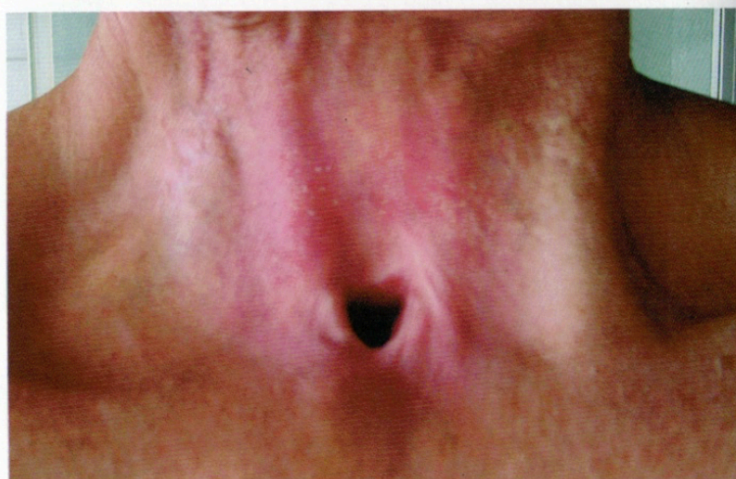

passiv røyking. Risikoen for lungekreft har naturligvis dominert. Men i de nyeste lærebøkene ser vi en økt bruk av pathos når lærebøkene advarer mot røyking. I *Tellus* fra 1998 fortelles om ubehaget ved første gangs røyking:

De som er uvant med røyk, kan få angst, begynne å kaldsvette og få hjerteklapp. Huden blir kaldere, og fingertuppene blir hvite ("likhånd"!) fordi nikotin får blodkarene i huden til å trekke seg sammen, slik at det kommer mindre blod ut i huden (Ekeland et al., 1998a).

Her forsøker forfatteren å knytte dårlig blodomløp til et dødstopos, i parenteser med likhånden. Metaforen er ikke fullkommen; hånda vil nødvendigvis bli gjenstand for en lasarus-oppvekkelse så snart nikotinnivået i blodet reduseres igjen. På grunn av den dårlig skjulte overdimensjoneringen er det ikke vanskelig å se for seg at likhånds-metaforen avføder like mye oppgitthet som ubehag hos ungdomsskoleelevene.

Like kraftige virkemidler bruker forfatterne av *Yggdrasil* fra 2008. Her benyttes topoi fra det groteske og sensasjonelle i omtalen av kreftfaren ved røyking. Innledningsvis nevner forfatterne at røykere også kan få kreft i lungene, men gir betydelig romsligere plass til omtalen av strupekreft og kronisk-obstruktiv lungesyndrom (KOLS). De forklarer at personer med strupekreft kanskje må operere bort strupehodet, og at personen vil bli stum etter operasjonen, og må bruke stemmeapparat eller hviske. "Strupeløse kan heller ikke puste

En som har kreft i strupen, må puste gjennom et hull i halsen.

Bilde 7 Fra Yggdrasil 2008

som før. I stedet puster de gjennom et hull i halsen" (Gran & Nordbakke, 2008, s. 192). Til teksten finner vi også en illustrasjon av en hals med åpen strupe (Bilde 7). Illustrasjonen av en strupeoperert person tillegger argumentet vekt, ved å vise realisme og dokumentasjon. Dessuten appellerer bildet til følelser – bildets umiddelbarhet og nærvær er gir en kraftfull pathos-appell. På neste oppslag fortsetter læreboka med et avsnitt om KOLS. Forfatterne forklarer at dette er en sykdom i lungene, og at både aktive og passive røykere kan rammes, før de fortsetter:

I begynnelsen merker man ikke så mye til sykdommen fordi utviklingen går så sakte. Men etter hvert kjenner den som røyker, at det blir mye slim i lungene og vanskeligere å puste. Noen sammenligner pusteproblemene med å puste i bomull. Og når de opplever det som verst, har mange følelsen av å drukne (Gran & Nordbakke, 2008, s. 193).

Begge sykdommene omtales svært grafisk, og er i stand til å vekke ubehag og avsky hos elevene. Samspeillet mellom teksten og bildet om strupekreft gir avsnittet stor medisinsk troverdighet. Pustebesværet til en KOLS-pasient belyses med metaforene om å puste i bomull og følelsen av å drukne; og begge metaforene er svært effektfulle beskrivelser av kvelningsfølelser. Disse lidelsene har et iøynefallende visuelt og retorisk potensiale, men er likevel ikke de mest representative konsekvensene av røyking. Risikoen for å få lungekreft ved røyking er hele tretti ganger større enn risikoen for å få strupekreft³⁵. Disse to lidelsene er eksempler med *topisk* funksjon; forfatterne knytter røyking til sjeldne medisinske tilstander, og overfører derfor *topoi* om død, lidelse, og alvorlige helsekonsekvenser, til røyking.

Tilsvarende *topisk* eksempelfunksjon finner vi i samme bok, der forfatterne advarer mot å bagatellisere helserisikoen ved snusing. De underbygger sine argumenter ved å eksemplifisere med et annet tobakksprodukt:

Før i tiden gjorde ungdommen det samme med røyking. De trodde ikke at man kunne bli syk og kanskje dø på grunn av tobakksrøyken. I dag vet vi om alt røyking fører med seg, og mange angrer bittert på at de en gang begynte å røyke.

Slik kan det også være om noen år for dem som snuser (Gran & Nordbakke, 2008).

I dette tekstutdraget er ikke eksempelet utelukkende *didaktisk*, ved at eksempelet viser at forskningen kan vise sammenhenger vi ennå ikke har identifisert. Eksempelet har også en *topisk* funksjon, fordi det overfører *topoi* – om betydelig helserisiko, og anger over ureflektert rusmiddelbruk – fra røyking til snus, selv om helserisikoen ved snusbruk er minimale sammenlignet med sigarettøyking (som jeg har vist i kapittel 2.3.3.).

Tobakk knyttes stadig sterkere til *topoi* om redusert helse og død. Disse *topoiene* har nok også fått solid fotfeste i befolkningen. Samtidig er det fare for at forfatterne, i jakten på de gode argumentene, overskrider en grense for det hyperboliske, der teksten karikerer virkeligheten. En slik overdrivelsesretorikk kan støte fra seg ambivalente

---

³⁵ Risiko for strupekreft ligger på 2,3 tilfeller pr. 100 000 menn, tilsvarende ligger sjansen for lungekreft på 70,0 pr. 100 000 mann (Kreftregisteret, 2016; Norsk Helseinformatikk, 2016). Risikoen er lavere for kvinner.

personer. Argumentene er ikke vanskelig å motsi, ettersom overdrivelsen kan oppfattes som en uriktighet i saksforholdet. Derfor er det rimelig å anta at overdrivelsene henvender seg til et partikulært publikum.

6.5.3 Narkotika

Faren for overdrivelser er ikke mindre i omtalen av narkotika, som for tobakksprodukter. De narkotiske stoffene kan sies å være underlagt sin egen skala. Med dette mener jeg at topoi knyttet til narkotika benyttes uten sammenlignende og korrigerende sideblikk til annen risikoatferd. Et eksempel på dette finner vi i Cappelens samfunnsfagsbok for 7.-klassinger, *Globus* fra 2008. Her kan vi lese at ”i 2006 døde 195 mennesker i Norge på grunn av narkotikamisbruk” (Libæk et al., 2008, s. 29). Dersom læreboka også hadde presentert tilsvarende tall for alkohol og tobakk, ville leseren sett at det i 2006 døde 333 personer i Norge der alkohol var hovedårsak³⁶, samt at om lag 5000 dødsfall hadde tobakksbruk som hovedårsak. Disse tallene er vesentlig større, men ettersom de lovlige rusmidlene ikke er knyttet til en topos om død, blir ikke disse tallene referert. Dermed får heller ikke leseren et oversiktlig bilde over de ulike rusmidlenes innflytelse på våre liv. I *Ung i Norge* fra 1988 uttrykker forfatterne eksplisitt at alle narkotiske stoffer er farligere enn alkohol:

Selv de ”lettere” stoffene er skadelige. I mange år ble det hevdet at flere av dem var nærmest ufarlige, i hvert fall mindre skadelige enn alkohol. Etter å ha studert virkningene på folk som har brukt stoffene over lengre tid, vet vi at dette ikke er riktig (Amundsen, 1988, s. 58).

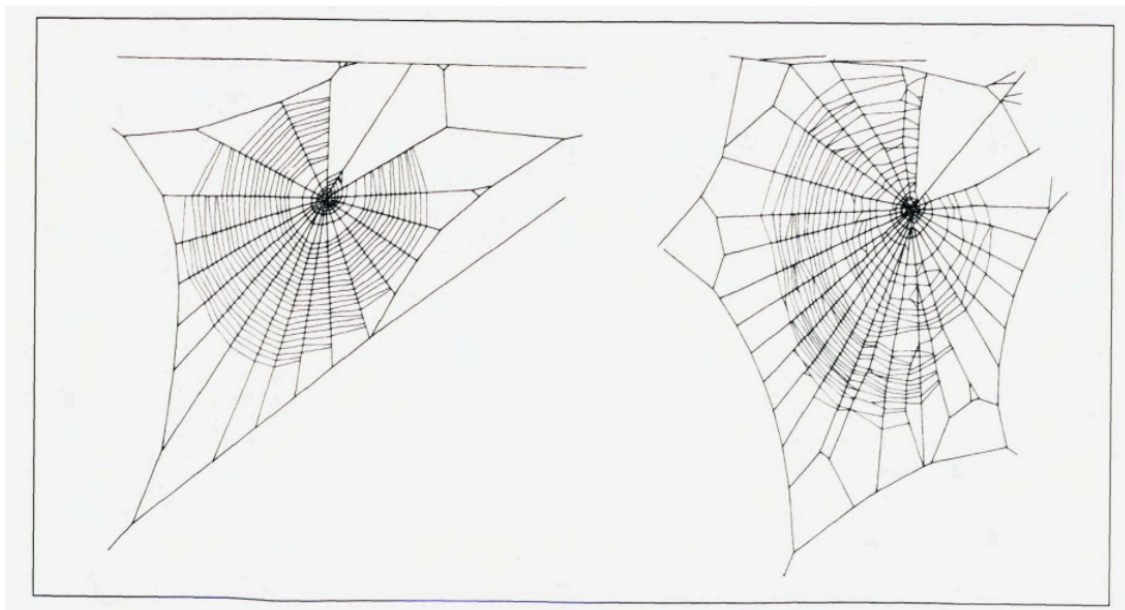
Forfatterne begrunner deretter dette argumentet med logos: de hevder at hasj fører til lungekreft, impotens, gir svekket konsentrasjon og hukommelse, fører til sløvhet og trøtthet, og kan gi hallusinasjoner og mareritt. Med unntak av faren for lungekreft og hallusinasjoner, kan disse symptomene også sies å beskrive alkoholrus - selv om disse bivirkningene har en noe forlenget varighet ved hasjrus.

I *Tellus 9*, både i utgaven fra 1998 og 2008, demonstreres faren ved narkotiske stoffer med en illustrasjon av to edderkoppnett, det ene edderkoppnettet er spunnet i upåvirket tilstand, mens det andre nettet er spunnet mens edderkoppnen var påvirket av amfetamin. Nettet som var laget i amfetaminrus var spunnet noe mer ujevnt enn det

---

³⁶ Dette er bare toppen av isfjellet, konkluderer rapporten fra SIRUS, ettersom en rekke dødsfall der alkohol har vært utløsende eller medvirkende årsak, ikke er regnet med. Eksempler på dette er voldsskader, ulykkestilfeller, selvpåførte skader, krefttilfeller og hjerte- og karsykdommer (Skretting et al., 2015, s. 59).

normale edderkoppnett (se Bilde 8), og bildeteksten levner ingen tvil: ”Narkotika får hjernen til å gå i spinn!” (Ekeland et al., 1998a, s. 242; Ekeland et al., 2007, s. 89).

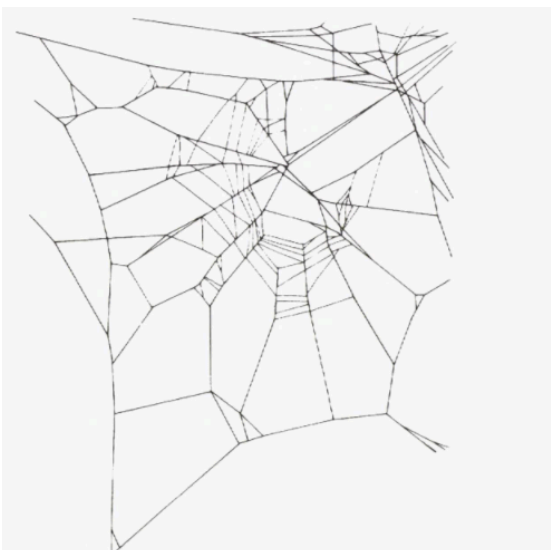

Bilde 8 Edderkoppnett til høyre er spunnet i amfetaminrus. Fra Tellus 9

Her utnytter forfatterne den visuelle retorikkens argumenterende funksjon, og ettersom leseren sammenlikner edderkoppnetten selv, kan vi si at illustrasjonen skaper et

enthymemisk argument for at amfetaminrus ikke er av det gode.

Det mest interessante er likevel hva forfatterne har utelatt i denne illustrasjonen. Edderkoppnett spunnet i amfetaminrus framstår som nokså vellykket, sammenlignet med nettet som er skapt i koffeinrus³⁷. Forfatterne har unnlatt å presentere dette nettet i læreboka, men viser det likevel i lærerveiledningen som følger med læreverket (Ekeland, Johansen, Rygh, & Strand, 1998b, s. 282). Illustrasjonen i lærerveiledningen (Bilde 9) indikerer at edderkopper trolig opplever en større ruseffekt av

I læreboka på side 242 er det en tegning av nettet til edderkopp Zygiella når den er påvirket av amfetamin. Her er en tegning av nettet spunnet mens edderkopp var koffeinpåvirket. Også koffein gjør edderkopp «susa» i hodet.

Bilde 9 Fra lærerveiledningen til Tellus 9

³⁷ Edderkoppnettene er hentet fra en studie i regi av NASA i 1995. Nettet som ble spunnet i koffeinrus var ikke det verste; edderkopp som ble gasset med det sterkt sedative stoffet kloralhydrat fullførte aldri sitt nettverk – angivelig fordi den sovnet (Noever, Cronise, & Rewlani, 1995).

koffein enn av amfetamin. Dessuten ser det ut til at koffein kan ha en voldsommere effekt på edderkopper enn på oss mennesker. Koffein-nettet er nok utelatt fordi kaffe ikke regnes som et rusmiddel i vår kultur, hvilket illustrerer tydelig at de legale og de illegale rusmidlene ikke sammenlignes.

For personer som forsvare brukten av illegale rusmidler, vil ubalansen mellom topoiene som benyttes i omtalen av lovlige og ulovlige rusmidler kunne oppfattes som en tendensiøs ”diskriminering” av de narkotiske stoffene. En slik person ville kunne oppleve at rusmidlene rangeres i et dogmatisk hierarki der samfunnets normer og verdier gis forrang framfor forskningsbasert kunnskap og fakta. Topikken skaper derfor en appell som bare finner gjenklang i et partikulært publikum, som ikke finner det nødvendig å stille seg kritisk til lærebøkenes argumentasjon.

7 Diskusjon

Lærebøkene skaper virkelighetsbilder i sin omtale av rusmidler, ved hjelp av de topoi de benytter i sine argumenter. I det foregående kapittelet har jeg presentert et knippe av disse topoiene. Jeg vil nå drøfte to problematiske konsekvenser av disse topoiene, som er med på å skape et uheldig virkelighetsbilde for leseren.

Først vil jeg diskutere hvordan beskrivelsen av rusmidlene skaper et ubalansert bilde av farene og risikoen ved de ulike rusmidlene, dernest vil jeg se på hvordan lærebøkene etablerer et marginaliserende virkelighetsbilde av rusmiddelbrukere.

7.1 Alkohol undervurderes, og narkotika overvurderes

Hva er lærebøkens samfunnsoppdrag i omtalen av rusmidlene? Er det å forebygge skader og risikoatferd? Er det å etablere kulturelle normer og holdninger til rusmiddelbruk? Svaret er trolig at begge deler er like viktig. Det kan likevel se ut til at lærebøkene har lykkes bedre i å etablere holdninger og normer, enn å skape et balansert bilde av hvilke rusmønstre som er knyttet til mest skade og risiko.

I Gyldendals samfunnsfagsverk for ungdomskolen, *Zoom* (2008) ser vi en sammenblanding av hvor farlig rusmidlene er, og rusmidlenes kulturelle aksept (beskrevet i kapittel 6.5.1). Forvekslingen ser ut til å være symptomatisk for hvordan lærebøkene har beskrevet rusmidler de siste femti årene. Før de narkotiske stoffene fikk oppmerksomhet som et ungdomsfenomen på slutten av 1960-tallet, var det beruselsesorienterte drikkemønsteret sett på som hovedproblemet. Ettersom de narkotiske stoffene er illegale, har virkelighetsbildet knyttet til disse vært preget av *push*- og *pull*-faktorer som har påvirket lærebokforfatterens beskrivelse av dem.

En *push*-faktor er at de narkotiske stoffenes illegalitet skaper en kulturelt uakseptabel dimensjon: Miljøet rundt de narkotiske rusmidlene representerer et utenforskap med normoverskridende atferd. Lærebøkens advarsler har derfor i stor grad vært rettet mot *livsstilen*, og ikke mot *rusmiddelet* per se. En sentral *pull*-faktor har vært at lærebøkene har måttet legitimere hvorfor de narkotiske stoffene er illegale. Topoi med stor retorisk kraft fungerer dermed som hjemmel for det retoriske argumentet som ligger under de alle:

Påstand: Narkotiske stoffer er farligere enn andre rusmidler

Belegg: De narkotiske stoffene er ulovlige

Hjemmel: Ettersom man har sett seg nødt til å forby de narkotiske stoffene, må de være farligere enn de lovlige.

Lærebøkene bruker topoi som dødelighet, avhengighet og slavebinding for å understøtte hjemmelen om at de illegale rusmidlene er farligere enn de legale. Imidlertid kan forskning tyde på at det alkoholbaserte beruselsesorienterte drikkemønsteret utgjør en større fare enn bruken av de fleste narkotiske stoffene, i alle fall slik bruksmønsteret er i dag. Dermed kan vi si at lærebøkene understøtter samfunnstendensen som sosiologiprofessor Willy Pedersen påpeker: ”Alkohol er vårt viktigste rusmiddel. Likevel har oppmerksomheten i større grad vært rettet mot andre rusmidler. En grunn er at vi undervurderer problemer og skader knyttet til alkohol, mens vi overvurderer problemer knyttet til narkotika” (2015, s. 158). Dersom målet er å begrense skade og risiko knyttet til rusmiddelbruk, ligger det utvilsomt et stort forbedringspotensial i å rette fokuset mot alkoholrus framfor narkotika.

Som vi har sett, presenteres alle narkotiske stoffer som like farlige. Kategorien *narkotiske stoffer* er knyttet til en avhengighetstopos. Denne toposen er bekymringsfull av flere årsaker. For det første er den slavebindende effekten av rusmidlene overdrevet. Doxaen om at narkotikaavhengigheten er uovervinnelig har kanskje en effekt ved at mange avstår fra å prøve ut narkotiske stoffer. Men for de som likevel velger å eksperimentere med illegale rusmidler, vil forestillingen om at rusen har herredømme over en, være en selvoppfyllende profeti: muligheten for en rusfri tilværelse virker uoppnåelig, fordi avhengigheten er umulig å komme ut av. Troen på avhengigheten avler altså avhengighet. På den annen side vil ungdom som eksperimenterer med rusmidler som ikke er spesielt avhengighetsskapende, såsom cannabis og ecstasy, oppleve kontroll over sitt eget rusbruk. De kan da kunne villedes til å tro at de også mestrer de mer avhengighetsskapende stoffene – heroin og kokain – ettersom de ikke har lært at de ulike narkotiske stoffene har ulik avhengighetseffekt.

Beskrivelsen av alkoholbasert rus er på sin side problematisk fordi risikoen ved det beruselsesorienterte drikkemønsteret systematisk har blitt undervurdert de siste femti årene. Lærebøkene beskriver nytelsen og det kontrollerte alkoholkonsumet, men er upresise i beskrivelsen av den mer problematiske fyllekulturen. Flere av lærebøkene har mistolket årsaken til at man har forsøkt å begrense alkoholkonsumet i Norge. De knytter tiltak som alkohollovgivning og institusjoner som Vinmonopolet til topoi om økonomisk

gevinst og forgagne samfunnsproblem. På denne måten er lærebøkene med på å diskreditere alkoholregulerende tiltak. Dette er problematisk, ikke bare fordi alkohol er det farligste rusmiddelet, men også fordi miljøer med stort alkoholkonsum også er miljøet der forbruket av hasj, ecstasy og amfetamin er størst (ifølge Pedersen, 2015, s. 158).

Lærebøkene har siden 1970 underkommuniserer konsekvensene av alkoholbasert rus. Det gjelder i særlig grad konsekvensene for personer i den berusedes nære omgivelser. Beskrivelsene av alkoholrelaterte ulykkes- og skaderisiko er sparsommelige. Flere lærebøker påpeker at berusede personer oftere enn andre utsettes for vold, ran, voldtekt, skader og ulykker, men forteller ikke at berusede personer også i stor grad er de som *utøver* vold, ran, voldtekt, og forvolder skade og ulykker. Å fokusere på den berusede som et offer vil neppe føre til måtehold i alkoholkonsumet, ettersom det er ulogisk at ens eget alkoholkonsum skal kunne ha innvirkning på hvorvidt man blir utsatt for en annen persons ugjerninger.

Likevel er det mulig at vi står overfor en endring på dette feltet. Rusforskningen har siden årtusenskiftet vært opptatt av pårørende-konsekvenser knyttet til alkoholrus – passiv drikking. I motsetning til mine antakelser innledningsvis i denne studien, ser jeg i én av de dagsaktuelle lærebøkene i kildematerialet, *Tellus 9* (Ekeland et al., 2007) har et økt fokus på det beruselsesorienterte drikkemønsteret, i tråd med denne rusforskningen. Det er vanskelig å fastslå om dette er et enkelttilfelle eller om dette kan være et tegn på en endring i samfunnets og lærebøkernes syn på alkohol, det vil man først kunne stadfeste med neste generasjons lærebøker.

Det er også mulig å se for seg våre holdninger til de narkotiske stoffene vil endre seg. Ettersom hasj blir legalisert i flere land, vil det bli stadig vanskeligere å opprettholde de strenge straffene som finnes i Norge i dag. Dessuten kan nye trender innen rusmiddelbruken føre til at synet på rusmidlene endrer seg. *Mikrodosering* er en slik trend, der man selvmedisinerer seg med små doser psykedeliske stoffer. Forkjemperne argumenterer for å denne måten å bruke rusmidlene på er *prestasjonsfremmende*, særlig innenfor kreativt og innovativt arbeid (Frank, 2017). Motivet for denne måten å bruke rusmidler på er begrunnet med topoi som arbeid og prestasjon, og står dermed i kontrast til hippiebevegelsens motiver om avstand til vestlig materialisme og samfunnsformer (Fekjær, 2016, s. 31-32). Man skal ikke avfeie at disse argumentene vil kunne føre til endringer i synet på narkotiske stoffer, ettersom denne måten å bruke rusmidlene på angivelig skal forbedre arbeidsprestasjoner, framfor å være forbundet med fravær av produktivitet.

7.2 Lærebøkernes rusmiddelbruker

Lærebøkene skaper et problematisk virkelighetsbilde av rusmiddelbrukeren. Dagens lærebokforfattere legger vekt på lesernes evne til å treffe rasjonelle og reflekterte valg på bakgrunn av informasjon. Samtidig har evnen til å *motstå* gruppepress i økende grad blitt framstilt som en dyd, der man tidligere også mente at det var kritikkverdig å *øve* gruppepress. Dette kan ses på som en tiltro til det Anthony Giddens beskriver som rasjonaliteten i det moderne samfunnets refleksivitet – i dette tilfellet at bredere kunnskap om rusmidlenes virkninger og bivirkninger fører til fornuftige avgjørelser om rusmiddelbruk. Menneskers rusmønster blir dermed betraktet som et individuelt valg, der påvirkning fra arvelige og miljømessige faktorer i stor grad holdes utenom. Dette impliserer samtidig at mennesker som faller utenfor samfunnet er skyld i sin egen skjebne, ettersom de ikke maktet å treffe et reflektert og fornuftig valg om rusmidler, eller fordi de ikke var motstandsdyktige mot gruppepress. Fra et kritisk perspektiv står ikke lærebøkernes fokus på individet til troende. Gruppepress er en del av en sosial struktur, der flere andre mekanismer enn de rent individuelle spiller en rolle. Man må derfor kunne forvente at avgjørelser omkring rusmiddelbruk ikke kan reduseres til et udelt individuelt valg.

Rusmidlene er knyttet til en topos om virkelighetsflukt. Toposen er uheldig, ettersom den ikke er dekkende for å forklare *medisinsk* motivert bruk av rusmidler – som å dempe angst eller oppnå søvn. Toposen framstiller rusmiddelbrukeren som uansvarlig og lettsindig, og er ikke knyttet til bakenforliggende årsaker, såsom redusert psykisk helse, traumer, og annen arvelig eller miljømessig sårbarhet. Synet på personene som faller utenfor samfunnet blir derfor ytterligere stigmatisert.

I lærebøkene blir rusmiddelbruk konsekvent sett på som en *årsak* til psykiske lidelser. Faren for å utvikle psykiske plager, brukes derfor som et argument for ikke å begynne med rusmidler. Fokuset på psykiske konsekvenser av rusmiddelbruk ser ut til å ha sammenheng med en diskursiv endring fra felleskaps- til individperspektiv. Samtidig som fokuset på psykiske lidelser økte, ble fokuset på kollektivistiske perspektiver redusert. Dette ser vi ved at rusbrukens konsekvenser, både for de nære omgivelsene og for samfunnet generelt, får mindre plass i lærebøkene.

Rusmiddelbrukere i lærebøkene framstår som stereotyper på marginaliserte personer, selv om den gjennomsnittlige konsumenten av så vel alkohol som narkotiske stoffer, er sosialt velintegrert. Lærebøkernes rusmiddelbruker står tydelig fram som et skremmebilde, hvor manglende evne til egenomsorg, empati, og ansvarsfølelse stilles

fram som sentrale karaktertrekk. Dessuten framstilles rusmiddelbrukeren som kriminell og hensynsløs i jakten på den neste rusen. Videre stiller lærebøkene spørsmål til det samfunnsøkonomiske aspektet ved rusmiddelbruk. Bruken av illegale rusmidler blir framstilt som en stor samfunnskostnad, mens alkoholbruk i enkelte bøker sensasjonelt nok blir framstilt som en inntekt for staten. Enkelte av lærebøkene setter spørsmålstegn ved om det i det hele tatt er samfunnets oppgave å hjelpe marginaliserte rusmiddelbrukere. Dette må kunne sies å være en kontroversiell og problematisk læringsstrategi, ettersom faren for å etablere stigma er like stor som muligheten til elevenes refleksjon over egne verdier og holdninger.

7.3 Diakroni

Målet med denne studien har vært å etablere ny kunnskap om hvordan rusmidler og rusmiddelbruk har blitt omtalt i norske lærebøker de siste hundre årene. En av mine hypoteser var at lærebokforfatteren i kjølvannet av verdenskrigene ville være mer tolerante overfor alkoholberuselse, ettersom behovet for å ”drukne sine sorger” ville kunne oppleves som legitimt. Det er imidlertid ikke mulig å spore et slikt mønster. Årsaken kan være at lærebøkene fra første halvdel av forrige århundre var mer opptatt av å advare mot helgefyll og drikkekultur, og i liten grad fokuserte på stordrikkene.

Inntoget av de narkotiske stoffene i ungdomskulturen på slutten av 1960-tallet førte i en overgangsperiode til at de narkotiske stoffene ble sett på som et uttrykk for motkultur og en ungdomsrolle preget av grenseutforskende atferd. I kildematerialet fra 1965-1974 ser det ut til at argumentene mot de nye rusmidlene var knyttet til topoi om helsefare og farlig nysgjerrighet, snarere enn topoi om kriminalitet og lovbrudd – stikk i strid med mine for-dommer. I dag er de narkotiske stoffene knyttet til topoi som dødelighet, avhengighet, utenforskap, kriminalitet og fysiske og psykiske lidelser. Samtidig ser vi at lærebøkene argumenterer for måtehold i alkoholbruken, og de alkoholrelaterte farene lærebøkene vektlegger, er knyttet til et høyt årlig alkoholkonsum, snarere enn beruselse.

Beskrivelsen av tobakk har også endret seg gjennom de siste hundre årene. For femti år siden var tobakksrøyking sett på som en selvfølgelig del av sosialt samvær, men tobakksrøykingen har gradvis mistet sin sosiale status, ettersom farene knyttet til tobakksrøyking ble avdekket, og synet på rusmiddelet ble endret. Årsaken er et utslagsgivende tospann: den individuelle faren knyttet til lungekreft, og den sosiale faren knyttet til passiv røyking. Lærebøkene har gått fra å argumentere for måtehold, til å argumentere for avhold fra tobakk, og omtaler alle tobakksprodukter som like farlige.

7.4 Det retoriske publikum

Lærebøkene argumenter henvender seg i hovedsak til det universelle publikum. Dette gjør lærebøkene ved å beskrive det virkelige, det selvnlysende og uomtvistelige, for eksempel når forfatterne argumenterer ved å vise til sammenhengen mellom røyking og lungekreft, - mellom alkohol og trafikkulykker, - og mellom heroin og avhengighet. På denne måten appellerer forfatterne til logos.

Likevel finner vi mange eksempler på at forfatterne henvender seg til et *elitært* publikum:

- Ved å argumentere med kulturell aksept framfor fare.
- Ved å bruke toposen virkelighetsflukt framfor psykisk sårbarhet.
- Ved å trekke fram de marginaliserte som stereotypiske rusbrukere framfor de sosialt velintegrerte.
- Ved å benytte samfunnsøkonomi og ideen om en ”samfunnskostbar” livstil som topos, framfor å se på skadene den sosialt aksepterte rusbruken påfører menneskene i rusbrukerens nærmeste omgivelser.
- Ved å stille spørsmål ved menneskerettighetserklæringens verdier om rett til lik adgang til offentlige tjenester, sosial trygghet, og rett til tilstrekkelig levestandard.

Jeg fant få henvendelser til det partikulære publikum i kildematerialet. Det partikulære publikum var knyttet til provokasjoner, kjønn og merkantile prosesser. Med provokasjoner mener jeg argumenter som forfatterne åpenbart har formulert for å utfordre leseren, som i setningen ”Men når noen røyker, er det lett å gjøre som dem for å følge med i strømmen, tro at en er mer voksen og ikke skille seg ut” (hentet fra Gjefsen et al., s. 93). I omtalen av kvinners rusmiddelbruk kan det se ut til at argumentene er hjemlet i en tanke om at kvinnerollen er underlegen manssrollen i erfaring, karakterfasthet og motstandsdyktighet. Flere av lærebøkene argumenterte med at rusmiddel-produsentene opererer etter merkantile mekanismer, og stilte seg kritisk til at mennesker tjener penger på andres rusmiddelbruk.

Henvendelsene til det elitære publikum bidrar til å forsterke utenforskapet til marginaliserte rusbrukere. Det elitære publikum kjennetegnes ved å være et forbilde og norm for allmenheten, og ha overlegen kunnskap og dyd. Argumentene som henvender seg til et elitært publikum rettferdiggjør rusmønsteret til personer med høy inntekt og utdanning, og laster rusmønsteret man finner i samfunnets ytterkanter, og i utenforskapet. Perelman og Olbrechts-Tyteca hevdet at overbevisning var knyttet til det universelle publikum, og overtalelse til det partikulære. Argumenter som henvender seg til det elitære

publikum, vil kunne overbevise de som stiller seg bak en elitær forståelse, men de som ikke deler det elitære publikums verdenssyn, vil kanskje i beste fall la seg overtale. Samtidig er det ikke urimelig å anta at menneskene som ikke inngår i et elitært publikum, i stor grad sammenfaller med gruppen mennesker som er disponert for et rusmønster som samfunnet vil oppfatte som problematisk.

Dersom man i framtiden ønsker å utvikle lærebøker som henvender seg til alle leserne, det universelle publikum, vil trolig det største forbedringspotensialet kunne oppsummeres i to korte grunnprinsipper: Først og fremst bør man unngå å underbygge stereotypien om den marginaliserte rusmiddelbrukeren. For det andre bør læreboka gjenspeile at alkohol er det farligste rusmiddelet, til tross for at rusmiddelet er legalt, og knyttet til kulturell status.

8 Kilder

Tabell 8 Kildemateriale fordelt etter tidsperiode

Læreplan	Tittel	Forfatter	Årstall	Klasse-trinn	Antall sider
Før 1. Verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1910	7 til 8	4
Etter 1. verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1920	7 til 8	4
Normalplan 1922	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1931	7 til 8	5
Normalplan 1939	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1939	7 til 8	5
Etter 2. verdenskrig	<i>Helselære</i>	Holmsen et al.	1952	7 til 8	3
Normalplan 1954	<i>Naturkunnskap for folkeskolen</i>	Holmsen et al.	1961	7 til 8	3
Normalplan 1965	<i>Fysiologi og helselære</i>	Rossavik og Rodahl	1970	7 til 9	11
Mønsterplan 1974	<i>Samfunnskunnskap/Naturfag B</i>	Hansen	1979	5	8
	<i>Samfunnskunnskap/Naturfag C</i>	Hansen	1980	6	2
	<i>Kropp og helse</i>	Hansen	1975	7 til 9	11
	<i>Samfunnskunnskap 2</i>	Figved et al.	1979	8	9
Mønsterplan 1987	<i>Tro og håp</i>	Gjefsen et al.	1993	6	5
	<i>Møte med livet</i>	Kristensen et al.	1989	7	5
	<i>Naturfag 7</i>	Gjefsen et al.	1992	7	8
	<i>Ung i Norge</i>	Amundsen	1988	8	5
L97	<i>Smak og behag</i>	Kjøllestad et al.	1998	5 til 7	2
	<i>Yggdrasil 7</i>	Bakkeli et al.	1998	7	14
	<i>Tellus 9</i>	Ekeland et al.	1998	9	26
	<i>Midgard</i>	Flatby et al.	1999	7	7
	<i>Samfunnskunnskap 9</i>	Strand og Strand	1998	9	26
Kunnskapsløftet	<i>Yggdrasil 7</i>	Bakkeli et al.	2008	7	18
	<i>Globus 7</i>	Libæk et al.	2008	7	14
	<i>Zoom</i>	Henriksen	2008	8 til 10	15
	<i>Tellus 9</i>	Ekeland	2007	9	30

- Ambjørnsen, I. (1988). *Døden på Oslo S*. [Oslo]: Cappelen.
- Amundsen, J. (1988). *Ung i Norge. Samfunnskunnskap 2*. Oslo: Cappelen.
- Andersen, Ø. (1995). *I retorikkens hage*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Annan, K. (2016, 22. februar). Kofi Annan on Why It's Time To Legalize Drugs, Kronikk, *Der Spiegel*. Hentet fra <http://www.spiegel.de/international/world/kofi-annan-on-why-drug-bans-are-ineffective-a-1078402.html>
- Araghi, M., Galanti, M. R., Lundberg, M., Lager, A., Engström, G., Alfredsson, L., . . . Magnusson, C. (2017). Use of moist oral snuff (snus) and pancreatic cancer: Pooled analysis of nine prospective observational studies. *International Journal of Cancer*.
- Aristoteles. (2006). *Retorikken* (T. Eide, Trans.). Oslo: Vidarforlaget.
- Arup, J. L., & Heggveit, H. G. (1890). *Afholdstaler holdte i Den norske forening mod brændevinsdrik i Kristiania: med biografier af forfatterne*. Kristiania: Cammermeyer.
- Bakkeli, K. R., Gran, K., & Nordbakke, R. (1998). *Yggdrasil: natur- og miljøfag*. Oslo: Aschehoug.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text* (S. Heath, Overs.). London: Fontana Press.
- BBC News. (2005a). 1995: Ecstasy pill puts party girl in coma, *BBC News*. Hentet fra http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/13/newsid_2516000/2516593.stm
- BBC News. (2005b). The legacy of tragic Leah, *BBC News*. Hentet fra http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/4440438.stm
- Bitzer, L. F. (1959). Aristotle's enthymeme revisited. *Quarterly Journal of Speech*, 45(4), 399-408.
- Bjørgum, O. (1975). *Kropp og helse*. [Oslo]: Aschehoug.
- Blå kors. (2004). *Kjærlighet og grenser*. Skien: Borgestadklinikken Kompetansesenter rus - region sør.
- Borgan, B. (1946). *Kjenn din kommune: en håndbok og studieplan*. Oslo: Tiden.
- Borges, J. L. (1999 [1946]). *Collected Fictions* (A. Hurley, Overs.). London: Penguin.

- Brinch Jørgensen, I. (2015a). Brokete bilder av byer. *Rhetorica Scandinavica*, 69.
- Brinch Jørgensen, I. (2015b). *Når steder skapes*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Brøgger, W., & Hammarlund, G. (1960). *Skikk og bruk*. Oslo: Cappelen.
- Bueie, A. A. (2002). Lærebokvalg - en formalisert og systematisk prosess? *Skriftserien Høgskolen i Vestfold, Tønsberg*, 11(2).
- Bueie, A. A. (2003). Er det sammenheng mellom bruk og valg? en undersøkelse av hvordan læreboken brukes i norskfaget i den videregående skolen. *Skriftserien Høgskolen i Vestfold, Tønsberg*, 11.
- Bull-Valen, E. (2013). Snus framfor røyk er bra for folkehelsen. 2017(14. februar). Hentet fra <http://forskning.no/forebyggende-helse-helsepolitikk-royking-samfunnsmedisin/2013/09/snus-framfor-royk-er-bra>
- Crosswhite, J. (1993). Being unreasonable: Perelman and the problem of fallacies. *An International Journal on Reasoning*, 7(4), 385-402.
- Dahl, H. F. (2001). *Norsk idéhistorie: De store ideologienes tid* (B. 5). Oslo: Aschehoug.
- Denzin, N. K. (2015). Hva er kritisk kvalitativ forskning. I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitativ metode: en grundbog*. København: Hans Reintzels forlag.
- Ekeland, P. R., Johansen, O. I., Rygh, O., & Strand, S. B. (1998a). *Tellus: natur- og miljøfag for ungdomstrinnet*. Oslo: Aschehoug.
- Ekeland, P. R., Johansen, O. I., Rygh, O., & Strand, S. B. (1998b). *Tellus: natur- og miljøfag for ungdomstrinnet - lærerveiledning*. [Oslo]: Aschehoug.
- Ekeland, P. R., Johansen, O. I., Strand, S. B., Rygh, O., & Jenssen, A.-B. (2007). *Tellus* 9. Oslo: Aschehoug.
- Emanuelsson, G. (1986). Hur mycket styr läroböckerna? *Nämnamnaren*, 2-3(13), 85-88.
- Englund, B., Hultén, B., Blume, K. M., & Selander, S. (2003). Texters auktoritet. I B. Englund & P. Ledin (Red.), *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Fekjær, H. O. (2016). *Rus: bruk, motiver, skader, behandling, forebygging, historikk* (4. utg.). Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Figved, P. B., Fossum, K., Aarrestad, P., & Brøgger, W. (1976). *Samfunnskunnskap 2*. Oslo: Cappelen.

- Flatby, B. Å., Lunnan, H., & Aarre, T. (1999). *Midgard: samfunnsfag*. Oslo: Aschehoug.
- Foss, S. K. (1996). *Rhetorical Criticism. Exploration & practice* (2. utg.). Illinois: Waveland Press.
- Frank, L. (2017, 28. april). Stof til ettertanke, *Weekendavisen*, s. 1-3.
- Føreland, M. (2005). *Rusforebygging i skolen: en sammenligning av to rusforebyggende program*. Føreland, Magne, Oslo.
- Gabrielsen, J. (2008). *Topik - Ekskursjoner i retorikkens toposlære*. Åstorp: Retorikforlaget.
- Gabrielsen, J. (2014). Topisk kritikk. I M. Lund & H. Roer (Red.), *Retorikkens aktualitet - Grundbog i retorisk kritikk*. København Hans Reitzels Forlag.
- Gazett, D. (2015, 17.03.2017). Hans Rosling läxar upp dansk programledare i tv, *SVT nyheter*. Hentet fra <http://www.svt.se/nyheter/utrikes/hans-rosling-laxar-upp-dansk-programledare-i-tv>
- Gjefsen, B., Meyer, G. M., & Skalstad, A. M. (1993). *Tro og håp. Kristendomskunnskap for grunnskolen*. Oslo: Gyldendal.
- Gjefsen, B., Myhr, S., & Mæhle, A. (1992). *Naturfag 7*. Oslo: Gyldendal.
- Gjerstad, M. (2003). Retorisk kritikk eller kritisk retorikk? - Retorikkfagets forhold til samfunnsvitenskapelige tekster. *Rhetorica Scandinavica*, 26, 17.
- Gran, K., & Nordbakke, R. (2008). *Yggdrasil*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Gross, A. (1999). A Theory of the Rhetorical Audience: Reflections on Chaim Perelman. *Quarterly Journal of Speech*, 85(2), 203-211.
- Grue, J. (2010). Topisk reproduksjon. *Rhetorica Scandinavica*, 55.
- Habermas, J. (1969). Erkjennelse og interesse. I J. Habermas (Red.), *Vitenskap som ideologi*. Oslo: Gyldendal.
- Hammersley, M. (2015). Hva er kvalitativ forskning, og hvordan bør den være? I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitativ metode: en grundbog*. København: Hans Reitzels forlag.
- Hansen, M. (1979). *Samfunnskunnskap/naturfag B*. Oslo: Gyldendal.
- Hansen, M. (1980). *Samfunnskunnskap/naturfag C*. Oslo: Gyldendal.

- Hauge, R. (1985). Narkotikabegrepet i nasjonalt og internasjonalt perspektiv *Narkotika og kontrollpolitik - seminarrapport* (s. 29-36). Stockholm: Nordiska rådet.
- Hauge, R. (2009). *Rus og rusmidler gjennom tidene*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hauge, R., & Irgens-Jensen, O. (1986). The Relationship Between Alcohol Consumption, Alcohol Intoxication and Negative Consequences of Drinking in Four Scandinavia Countries. [Article]. *British Journal of Addiction*, 81(4), 513-524.
- Henriksen, A. (2008). *Zoom - Samfunnskunnskap 8-10*. Oslo: Gyldendal.
- Hitching, T. R., & Veum, A. (2011). Introduksjon. I T. R. Hitching & A. Veum (Red.), *Diskursanalyse i praksis - metode og analyse*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Holmsen, A., Schreiner, A., Berg, G. A., & Strøm, A. (1920). *Helselære: med illustrasjoner*. Oslo.
- Holmsen, A., & Strøm, O. (1961). *Naturkunnskap for folkeskolen: med bilder i farger og svart*. Oslo: Cappelen.
- Holmsen, A., Strøm, O., & Schreiner, A. (1910). *Helselære: med bilder*. Kristiania: Cappelen.
- Holmsen, A., Strøm, O., Schreiner, A., Berg, G. A., & Strøm, A. (1939). *Helselære: med bilder i farger og svart*. Oslo: Cappelen.
- Holmsen, A., Strøm, O., Schreiner, A., Berg, G. A., & Strøm, A. (1952). *Helselære*. Oslo: Cappelen.
- Holmås, S. (1972). *Tenke på i morgen: dikt*. Oslo: Gyldendal.
- Isager, C. (2014). Retorisk Handlekraft. I M. R. H. r. Lund (Red.), *Retorikkens aktualitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Isager, O. A. (1996). *Den norske grunnskolens biologi i et historisk og komparativt perspektiv - doktoravhandling*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Jacobsen, B., Tanggard, L., & Brinkmann, S. (2015). Fænomenologi. I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitative metoder*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Johannessen, A., Christoffersen, L., & Tufte, P. A. (2016). *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode* (5. utg.). Oslo: Abstrakt.
- Johannessen, T., Vellar, O. D., & Moe, O. W. (1969). *Helselære for ungdomsskolen*. Oslo: Fabritius.

- Johnsen, E. B., Askeland, N., Egeland, M., Eriksen, T. B., Grepstad, O., Båtnes, P. I., . . . Henriksen, T. (1995). *Virkelighetens forvaltere*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, E. B., Lorentzen, S., Selander, S., & Skyum-Nielsen, P. (1997). *Kunnskapens tekster: jakten på den gode lærebok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Juel, H. (2011). *Hvor er pointen? - Kommunikasjonsfaglige vinkler på argumentation*. København: Handelshøjskolens Forlag.
- Jørgensen, C. (2009). Interpreting Perelman's Universal Audience : Gross versus Crosswhite. *An International Journal on Reasoning*, 23(1), 11-19.
- Kahneman, D. (2013). *Tenke, fort og langsomt* (E. Lilleskjæret & G. Nyquist, Overs.). Oslo: Pax.
- Kaspersen, L. B. (2007). Anthony Giddens. I H. Andersen & L. B. Kaspersen (Red.), *Klassisk og moderne samfundsteori* (4. utg.). København: Hans Reitzels Forlag.
- Kjeldsen, J. E. (2002). *Visuel retorik*. Universitetet i Bergen.
- Kjeldsen, J. E. (2006). *Retorikk i vår tid - En innføring i moderne retorisk teori*. Oslo: Scandinavian Academic Press/Spartacus Forlag.
- Kjeldsen, J. E. (2014). Billeders retorik. I M. Lund & H. Roer (Red.), *Retorikkens aktualitet : grundbog i retorisk kritik* (3. utg.). København: Hans Reitzel.
- Kjøllestad, G., Løvaas, G. T., & Nossun, I. J. (1998). *Smak og behag: heimkunnskap for mellomtrinnet*. [Oslo]: Aschehoug.
- Kleiman, M. A. R., Caulkins, J. P., & Hawken, A. (2011). *Drugs and drug policy : what everyone needs to know*. Oxford: Oxford University Press.
- Klepp, K.-I., & Waahlberg, R. B. (1993). Alkoholundervisning blant ungdomsskoleelever. *Tidsskrift for Norsk Lægeforening*, 2.
- Knop, J. (2011). The Danish longitudinal study of alcoholism 1978-2008. *Danish Medical Bulletin*, 58(8).
- Kock, C. (2011). Retoriske uskikker i offentlig debat. *Rhetorica Scandinavica*, 59, 94-106.
- Kreftregisteret. (2016). *Lungekreft*. Hentet 21.03 2017, fra <https://www.kreftregisteret.no/Generelt/Fakta-om-kreft/Lungekreft/>
- Kristensen, V., & Gabrielsen, G. B. (1989). *Møte med livet: kristendomskunnskap for 7.-9. klasse*. Oslo: Aschehoug.

- Kristiansen, S. (2015). Kvalitative analyseredskaber. I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitative metoder: en grundbog*. København: Hans Reitzels forlag.
- Langfeldt, G. (1946). *Nervøse lidelser og deres behandling: neurastenier, neuroser og psykopatier*. Oslo: Aschehoug.
- Lauritzen, G., Waal, H., Amundsen, A., & Arner, O. (1997). A Nationwide Study of Norwegian Drug Abusers in Treatment: Methods and Findings. *Nordisk alkohol- og narkotikatidsskrift*, 14.
- Leonard, P. (1984). *Personality and ideology: Towards a Materialist Understanding of the Individual*: Macmillan.
- Libæk, I., Mathiesen, T., Mikkelsen, R., & Stenersen, Ø. (2008). *Globus 7*. Oslo: Cappelen.
- Long, R. (1983). The role of audience in Chaim Perelman's New Rhetoric. *Journal of Advanced Composition*, 4, 107-117.
- Lund, K. E. (2013). Tobacco harm reduction in the real world: has the availability of snus in Norway increased smoking cessation? *Drugs and Alcohol Today*, 13(2), 92-101.
- Lund, M., & Roer, H. (2014). Retorisk kritik - en oversigt. I M. Lund & H. Roer (Red.), *Retorikkens aktualitet - Grundbog i retorisk kritik*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lynggard, K. (2015). Dokumentanalyse. I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitativ metode: en grundbog*. København: Hans Reitzel forlag.
- Læg Reid, S., & Skorgen, T. (2006). *Hermeneutikk - en innføring*. Oslo: Spartacus Forlag AS.
- MacAndrew, C., & Edgerton, R. B. (1969). *Drunken Comportment: A Social Explanation*: Aldine Publishing Company.
- Macdonald, L. S. (2012). Enquête: 5 om rus og politikk. *Rus & Samfunn*, 6(04), 42-43 ER.
- Marshall, M. (1979). *Beliefs, Behaviors, & Alcoholic Beverages: A Cross-cultural Survey*: University of Michigan Press.
- Melberg, H. O., Jones, A. M., & Bretteville-Jensen, A. L. (2010). Is cannabis a gateway to hard drugs?
- Mortensen, E. (1998). En bevegelig hær av metaforer... - Nietzsche, de Man og nyretorikkens utfordringer. *Rhetorica Scandinavica*(8), 5.

- Musto, D. F. (1999). *The American Disease: Origins of Narcotic Control*: Oxford University Press.
- Møller, K. O., & Dedichen, J. (1947). *Stimulanser: nytelsesmidler og rusgifter*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Nagesh, A. (2015, 31. desember 2015). *Have we got it all wrong on drugs? This leading narcotics expert certainly thinks so*. Hentet 6. mars 2017, fra <http://metro.co.uk/2015/12/31/have-we-got-it-all-wrong-on-drugs-this-leading-narcotics-expert-certainly-thinks-so-5578123/>
- Nielsen, H. K. (2015). Kritisk teori. I S. Brinkmann & L. Tanggard (Red.), *Kvalitativ metode: en grundbog*. København: Hans Reitzels forlag.
- Noever, D. A., Cronise, R. J., & Rewlani, R. A. (1995). Using Spider-Web Patterns To Determine Toxicity. *NASA Tech Brief*, 19(4).
- Nordlund, S. (2009). Rusmiddelbruk i Norge. *Norsk Epidemiologi*, 6(1), 3-12.
- Normalplan for landsfolkeskolen*. (1922). Kristiania: Kirke- og undervisningsdepartementet.
- Norsk Helseinformatikk. (2016). *Strupekreft*. Hentet 21.03 2017, fra <https://nhi.no/sykdommer/kreft/ore-nese-hals-kreft/strupekreft/>
- NOU 2003:4. (2003). *Forskning på rusmiddelfeltet - En oppsummering av kunnskap om effekt av tiltak*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/bb88ae6319df416cb9a9fc6c401005d0/no/pdfs/nou200320030004000dddpdfs.pdf>
- Nutt, D. (2012). *Drugs - without the hot air*. Cambridge: UIT Cambridge Ltd.
- Nutt, D. J., King, L. A., & Phillips, L. D. (2010). Drug harms in the UK: a multicriteria decision analysis. *The Lancet*, 376(9752), 1558-1565.
- Otnes, P., & Mjaatvedt, O. (2015). Elite og klasse i et egalitært samfunn. *Sosiologisk tidsskrift*, 23(01-02), 109-117.
- Paljärvi, T., Mäkelä, P., & Poikolainen, K. (2005). Pattern of drinking and fatal injury: a population - based follow - up study of Finnish men. *Addiction*, 100(12), 1851-1859.
- Pedersen, W. (2015). *Bittersøtt : nye perspektiver på rus og rusmidler* (3. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.

- Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric : a treatise on argumentation* (P. Weaver & J. Wilkinson, Overs.). Notre Dame, Ind: University of Notre Dame Press.
- Popper, K. R. (1981). *Fornuft og rimelighet som tenkemåte: utvalgte essays* (J. M. Døderlein, Overs.). Oslo: Dreyer.
- Randazzo, F. d., Arzuffi, A., & Stroppa, P. (2009). *Oro blu 2 - Scienze & risorse per un mondo sostenibile*. Brescia: Editrice La Scuola.
- Rehm, J., Greenfield, T., & Kerr, W. (2006). Patterns of drinking and mortality from different diseases-an overview. *Contemporary Drug Problems*, 33(2), 205-235,175.
- Robins, L. N., Helzer, J. E., Hesselbrock, M., & Wish, E. (2010). Vietnam Veterans Three Years after Vietnam: How Our Study Changed Our View of Heroin. *The American Journal on Addictions*, 19(3), 203-211.
- Rolfsen, N. (1919). *Lesebok for folkeskolen*. Kristiania: Dybwad.
- Rosenberg, A. (2008). *Philosophy of Social Science*. Boulder: Westview Press.
- Rosengren, M. (1998). Doxa och den nya retorikens kunskapssyn. *Rhetorica Scandinavica*(8), 7.
- Rossavik, E., & Rodahl, K. (1970). *Fysiologi og helseleære for ungdomskolen*. Oslo: Gyldendal.
- Sandøy, T. A. (2015). Bruk av illegale rusmidler: Resultater fra befolkningsundersøkelser 2012-2014. *SIRUS Statens institutt for rusmiddelforskning*, 4.
- Schanz, H.-J. (2011). *Europæisk idehistorie: historie, samfund, eksistens* (4. utg.). Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Selander, S. (1988). *Lärobokskunskap: pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841-1985*. Lund: Studentlitteratur.
- Selander, S., & Skjelbred, D. (2004). *Pedagogiske tekster - for kommunikasjon og læring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sigler, J. E. (2015). The New Rhetoric 's Concept of Universal Audience, Misconceived. *Argumentation*, 29(3), 325-349.
- Skjelbred, D., Askeland, N., Maagerø, E., & Aamotsbakken, B. (2017). *Norsk lærebokhistorie : allmueskolen - folkeskolen - grunnskolen 1739-2013*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Skjelbred, D., Solstad, T., & Aamotsbakken, B. (2005). Kartlegging av læremidler og læremiddelpraksis. *Skriftserien Høgskolen i Vestfold, Tønsberg*.
- Skretting, A., Bye, E. K., Vedøy, T. F., & Lund, K. E. (2015). *Rusmidler i Norge 2014: Alkohol, tobakk, vanedannende legemidler, narkotika, sniffing, doping og tjenestetilbudet*. SIRUS Statens institutt for rusmiddelforskning.
- Sletnes, K. B. (2015). Positivism: vitenskapsfilosofi. *Store Norske Leksikon*, 2016(30. november). Hentet fra <https://snl.no/positivisme%2Fvitenskapsfilosofi>
- Spilde, I., & Christensen, A. (2007). *Gaia 6 - Naturfag for barnetrinnet*. Oslo: Gyldendal.
- Strand, T., & Strand, M. M. (1998). *Samfunnskunnskap 9*. [Oslo]: Gyldendal undervisning.
- Strøm, H. K., Adolfsen, F., Handegård, B. H., Natvig, H., Eisemann, M., Martinussen, M., & Kuposov, R. A. (2015). Preventing alcohol use with a universal school-based intervention: results from an effectiveness study.
- Sundt, E. (1859). *Om Ædrueligheds-Tilstanden i Norge*. Christiania: J. Chr. Abelsted.
- Svennevig, J. (2010). *Språklig samhandling - Innføring i kommunikasjonsteori og diskursanalyse* (2. utg.). Oslo: Cappelen Damm.
- Sælensminde, K., & Torkilseng, E. (2010). *Samfunnsøkonomiske konstnader av røyking*. Oslo: Helsedirektoratet.
- Thorsen, L. E., & Klepp, A. (1993). *Den Mangfoldige fritiden*. Oslo: Ad notam Gyldendal.
- Troels-Lund, T. (1914). *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Tveterås, H. L. (1979). *I pakt med tiden: Cappelen gjennom 150 år : 1829-1979*. [Oslo]: Cappelen.
- Tønneson, J. L. (2008). *Hva er sakprosa*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Veum, A. (2011). Diakron diskursanalyse. I T. R. Hitching, A. B. Nilsen & A. Veum (Red.), *Diskursanalyse i praksis - metode og analyse* (s. 79-110). Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Veum, A. (2013). Lærebokstemma i tre generasjonar. I N. Askeland, E. Maagerø & B. Aamotsbakken (Red.), *Læreboka - Studier av ulike læreboktekster*. Trondheim: Akademika.

- Villadsen, L. S. (2002). Dyre ord, men hvad dækker de? *Rhetorica Scandinavica*, 26.
- von Soest, T., & Pedersen, W. (2014). Hardcore adolescent smokers? An examination of the hardening hypothesis by using survey data from two Norwegian samples collected eight years apart. *Nicotine & Tobacco Research*, 16.
- WHO Regional Office for Europe. (2012). *European action plan to reduce the harmful use of alcohol 2012-2020*. København.
- Wilhelmsen, B. U., & Laberg, J. C. (1996). Primærforebyggende alkoholundervisning i ungdomsskolen: positive korttidseffekter. *Norsk epidemiologi*, 6(1), 91-96.
- Wæhle, E. (2014). Doxa. I Store norske leksikon. *Store norske leksikon*, 2017(5. januar). Hentet fra
- Øia, T. (2013). *Ungdom, rus og marginalisering*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Øia, T., & Strandbu, Å. (2010). *15-åringer - hvem drikker? - en undersøkelse av tiendeklassinger i Oslo 2009*.
- Aakvaag, G. C. (2008). *Moderne sosiologisk teori*. Oslo: Abstrakt forlag.